

КИЇВ KYI W

журнал
літератури, науки, мистецтва,
критики і суспільного життя

2

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

1954

MARCH
APRIL

З М І С Т:

С. Гординський — Із старих зшитків • А. Е. Джонсон — Я звав його моїм • Ю. Яновський — Дитинство • З. Дончук — Право революції • І. Шуварська — Доктор Гавптман • Наша антологія — Юрій Яновський • Є. М. — Юрій Яновський • А. Юри-
няк — Коли письменникові перешкоджає публіцист • П. Балей —
Відповідь Джоконди • П. Андрусів — Улюбленці муз і грацій •
О. Тарнавський — Мистецтво • Гр. Лужницький — З історії
українського театру • Є. М. — З нотатника • Л. Шанковський —
Німецька політика в Україні • Огляди й рецензії: Дружини укра-
їнських націоналістів у 1941—1942 • О. Веретенченко — Чорна
долина • Д. Донцов — Рік 1918, Київ • Український квартал-
ник • Бібліографія.

ЗАПРОШЕННЯ ДО ПЕРЕДПЛАТИ

Запрошуємо до передплати „Києва“ все українське грома-
дянство.

В „Києві“ знайдете твори сучасних українських поетів і пи-
сьменників, статті на літературно-мистецькі історичні, суспільні
та інші теми, спогади про наше минуле, рецензії на книжки та
інші цікаві речі.

Річна передплата \$ 3.50

Піврічна передплата 2.00

Окреме число 0.60

Журнал будемо вислати тільки тим, хто заплатить бодай
піврічну передплату (\$2.00). Хто не заплатив за попередні роки,
не одержить чергового числа.

Просимо всіх боржників якнайскоріше заплатити всі свої
заборгування і вислати передплату на 1954 рік.

Статті підписані справжнім прізвищем або відомим псевдонімом
чи ініціалами не завжди висловлюють погляди редакції. За
підписані статті відповідають автори.

С. Гординський

ІЗ СТАРИХ ЗШИТКІВ

Над рікою

Ця світла синява, у небесах розлита,
Ця зелень квітних трав, ця соковитість літа,
Що простеляється достиглістю щедрот,
Прозора далина, холодний подих вод,
Густі ліщинники на набережних схилах,
Розжарений пісок, хмаринка легкокрила,
Сліпучих променів такий розтратний жар,
Те все, що навкруги, все — створене як дар
Тобі, — впиватися і напувати тіло,
Обточувати стан, вливати пружність, силу,
Сповняти світлістю, сторадістю життя.
Очима п'ю тебе, красу твого буття,
Коли на березі, спираючись недбало,
Смаглява, золота від сонячного палу,
Лежиш, усмішкою вітаючи — кого?
З якою пристрастю до рамена твого,
Коли б ти знала це, — припав би я устами!
Але без поруху, мов оповита снами
Триваєш, віями накривши глиб очей.
А, може, вдаваний незрушний спокій цей
І вмисне, граючись, очей не підведеш ти,
Бо хочеш, потайки, щоб милував і пестив
Тебе цілунком нестримних палань
І сонцевий вогонь, і пал моїх бажань?

Зустріч

Тебе побачив я, свою любов колишню.
Не знаю добре сам, чи холодно, чи втішно
Зустріла ти мене. Усмішка на устах,
Як перше, зацвіла і в тінявих очах
Знайомі іскорки грайливо зайнялись,
Ті дивні іскорки, що ними так колись я

Був зачарований. Ти руку простягла
До уст моїх, — вона, я присягну! була
Спокійна, нетремка. Неважними словами
Ми перекинулись, так, мов би межі нами
Колись (ти тямиш ще?) нічого й не було.
Ти не змінилася. Лише твоє чоло
Немов погладшало, твого обличчя риси
Мов вирівнялися, мов стали ще повніші,
Упевнилась хода і виструнчів твій стан.
Я швидко відійшов. Старих болючих ран
Торкати не хотів. Удавано недбалий
Мій крок поніс мене у гомінкі квартали,
Газету й цигарки купивши, у юрбі
Я йшов, дивуючись без міри сам собі,
Чому думки мої і почуття спокійні?
А був же час колись: поривом буревійним
Зривалися вони, моя душа в огні
Пашіла пристрастю, а серце в глибині
Грудей сколихнутих стозвучним билось дзвоном.
З безодні всесвіту сузір сліпуче гроно,
Здавалось, міг був я рукою досягти,
Зірвати й кинути до ніг тобі, щоб ти
Переступила їх над марною землею...
А нині — давно так, приявністю твоєю
Я, хоч зворушений, та серце не щемить,
Навчилося собі само казати: цить!
Чи, може, я йому сам наказав, жорстокий,
Свій біль у крижаний заледенити спокій?

1942

А. Е. Джонсон

Я ЗВАВ ЙОГО МОЇМ

Я звав його моїм: так тішить віра
Пророка часто мудрецам на сміх;
Тепер же — чую Гамлета чи Ліра,
Чи Гонеріли зло жахає всіх,
Коханця бачу, кльовна чи прелата, —
В них Шекспіра добутки впізнаю:
Тканина слів явила їх багата,
Де майстер працю виконав свою.

Не мій він — я, що зрів його знайому
Ходу, як пізно крізь осінній ліс,
Мов кінь від плуга, він спішив додому,
І, присмерку не розірвавши кіс,
Хотів дознанням до кінця сягнути
І в Гамлетове бути чи не бути?

Переклад Ол. Зуєвського

ДИТИНСТВО

(У р и в о к)

... А перший грім, цей весняний будило, після якого земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о, перший грім весни!

На сорок святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчителці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна...

А на теплого Олексія сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радости, вилізе тобі таке кволе з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить дохресний тиждень, коли піст перед Великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять Богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середа — хрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім надхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчав прадід Данило: „дай мені, Боже, картоплі, киселю й розум добрий“.

У вербну неділю прадід приходив рано з церкви, й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: „Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий як верба, а здоровий як вода, а багатий як земля!“ І свячену вербу ховають за ікону, це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купують малу Вустю...

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто частує.

У хаті сиділа коло столу мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині.

І Великдень був у ясній ході весняних днів несправжнім святом, і краще було на Проводах, коли все село збиралося на горбки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїм й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, „нехай спочивають, та нас дожидають“, „щоб їм легко лежати і землю держати“, і коли батько Ригор заводив про Страшний Суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — „та подайте ж ви, матінко моя, подайте“ і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, „а до нас Страшний Суд наближається“ — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав чарку і заїдав цибулею, „як прийде Страшний Суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба

дані гула громада. Тривога, гамір, журба, неспокій поглядів, непевність рухів.

На задвірках причаїлась тінь революції.

— Я його, виродка, по голосі впізнав, наймитував колись у мене. Тепер байстрюк сажею намашкався, „обріза“ наставив і загнав під лавку, а діти на піч заховались, — бідкався чоловік.

— Тихше оповідайте, хтось підслухає, — застерігав сусід.

— Громадо! — увірвався старечий голос старости і ворухнув повітрям.

Всі затихли. Підносили голови і застигли поглядами на старости.

— Злодії верховодять по ночах, домучують грабунками людей, з своєї хати страшно вийти, гірше корости обсіли нас. Що робити? — і запитливо дивився на громаду.

Зловіще каркнула на дзвіниці ворона. Страх тихою стопою ходить між громадою і заглядає у вічі. Заніміли.

— Кажіть. Хто злодій? — мужньо бренів голос старости.

Хвилею шепіт прокотився громадою і знову завмерло. Страх сильніший за ограбоване майно.

— Покличте міліцію, тоді скажемо, — несміло хтось з натовпу сказав і заховався.

— Шу-шу-шу... — стверджувально шелестіла громада.

— Добра порада, — погодився древній староста і розійшлась сходка.

Тихо ходить революція по задвірках.

— Бум-бум-бум... — сколихнулось тривогою повітря. Каркнула на дзвіниці стара ворона. В синьому літньому небі височить золотий хрест.

Збігаються всі шляхи до майдану. Тихо спотикаються старечі кроки, жваво ритмують молоді. Сивий порошок стелиться за ними. Древній староста привітно стоїть на ганку і киває головою. Неможлива блакить дивиться з неба. Синій дим махорки кучерявить повітря. Застигли наївні хмарки.

— Тепер викажуть сміливо злодіїв, представники влади перед вами, — промовив древній староста і довірливо кинув поглядом на міліцію. Міліціонер впевнено поправив мотузку рушниць. Застигла тиша...

— Чого мовчите? Говоріть! Немає чого боятися, — заохочував начміліції і поправив кобуру револьвера.

Осмілилась стероризована громада. Рішучість відігнала страх, заклекотіло:

— Карпо Киричів, той конокрад, що в червоногвардійцях був, він мене як гад душив за горло, коли я не давала останньої, весільної ще сорочки. Все забрав... — випалила голосно Ганна крізь рясні сльози.

Нахмурився начальник, руді брови звів на перенісці. Загрозою тремтіла над головою осика. Громада напружено чекала.

— Арештувати Карпа! — нарешті дав наказ і відпружено зідхнув.

— Ще хто? — вже з меншим запалом запитав і обвів грізним поглядом численну громаду.

— Дементій, Карпів товариш, скриню в мене розбивав, наганом ударив, — промовив невпевнено Арсен, виступивши трохи наперед і показав рубець від нагана на голові.

— Заберіть Дементія, — тихо проказав начальник.

Певними доказами видали і ще двох злодіїв. Грицька й Трохима, яких уже всі знали. Міліція посадила їх на воза і забрала в тюрму.

В селі запанував святий дореволюційний спокій. Прошло два тижні. Одного разу біля перелазу зішлись дві жінки:

— Соломіє, сьогодні раненько на левадах я бачила Карпа.

— Невже?! — злякано почулось від іншої, що сплеснула здивовано руками.

— Йй-Богу, бачила, кудись бур'янами поспішав із Дементієм.

— То їх уже випустили? Боже мій! Пропали тепер людоньки...

Чутка блискавично рознеслася селом і люди тремтіли. Страх знову блукав задвірками.

Темна, насторожена ніч. Десь бахнули один за одним два похливі постріли. Лунко відповіли їм дрімливі собаки. Тихими левадами сонного села прокотилася стривожена луна. З кожної хати нагострила вуха моторошна ніч. Революція реготала по задвірках.

Ранком на кладках блискали сонцем праники. Гулко котилась плесом ставка жвава відголось. Срібними комариками розлітаються бризки з-під кожного вдару. Обірвався гук.

— Отож розбили вони вікно, чоловік схопився і став з сокирою біля столу. Злодій встромив через вікно запалений шмат кляччя на дрючку й освітив усю хату. Другий з причілка зараз же стрілив. Я з дітьми закричала, а вони спокійно влізли крізь вікно, відтягнули вбитого чоловіка під лавку, а самі забрали все майно і вийшли вже дверима, — схлипуючи, оповідала похапцем жінка.

— І ви їх не впізнали? — збентежено запитала друга.

— Чому ні, але вони погрозили, що як скажу комусь, то вб'ють разом з дітьми.

— Та все ж таки скажіть, я присяйбо нікому не скажу.

— Та то ж були ті самі. Карпо з червоноармійцями. Вони ж і Арсена вбили за те, що на сходці їх виказав. — Жінки замовкли і знову прали сорочки.

Тужно плили червоні дні під голубим небом покірного села, наповнені скорбною тривогою, гіркими смутками. Тихо нишпорила по задвірках революція.

Ніч опанована червоними тарантулами була нескінченно довга, загрозливо кошмарна. Стероризовані та обезволені люди чекали спокійнішого досвітку, як Великодня. Коли прийшов ранок, древній староста тримав пом'ятого кашкета і безпомічно дивився на білу дзвіницю в оточенні галасливого вороння. Теплий легіт осіннього подиху тихо ворухив срібною павутиною його голови, а сірі добродушні очі безпорадно дивились в одну точку на хресті. Відбивали в зіницях Голготу.

Підвода, застелена строкатим килимком, зупинилася. Тепле, прозоро-чисте повітря дзвеніло терпкою напругою. Вистояні коні тактом копит відірвались від „Сільської Управи“ і покотили віз із старостою до міста. Минали цвинтар. Між стосами похилих хрестів, що журливо стояли в шумі пожовклих дерев, виднілися свіжі могили, наслідки недавно пережитих ночей. Проїхали між ланами, прокотились бруком і зупинилися перед „Міліцією“.

— Товаришу начальник! Просимо вас, благаємо. Тисячу грабунків за шість революційних місяців записало село в свою історію. В селі немає вже неограбованої хати. Десять могил добавилось на цвинтарі, — стояв і кліпав вицвілими очима.

Глибока роздума бороздила чоло начальника. Недобрим поглядом кинув на старосту.

— Харашо! Скликайте завтра сходку цілої громади. Винесіть постанову виселити їх. Затвердіть список злочинців підписами. Ми їх тоді революційним законом...

Заспокоєно вертався староста додому. В очах світилась надія.

* * *

— Бам-бам-бам... гуде тривожний дзвін, колихаючи напоєне смутком повітря. І старе і мале, молоде і доросле спішать на майдан приєднати свій голос, висловити обурення, додати жаль. Вимагати спокою й порядку.

В почоті п'яної міліції височить на ганку постать начальника.

— Називайте прізвиська злодіїв! — закликав.

Громада мовчала. Уста були замкнені свіжими могилами на цвинтарі.

— Що? Немає доказів? Чи може не хватає духу? — і єхидно посміхнувся.

Тихо наче в пустелі. Начальник підняв скриньку з сургучевою печаткою і повісив біля дверей.

— Кидайте сюди докази, але підписані. Все буде схоронено в глибокій таємниці. Немає причин боятися помсти. Біля скриньки вартуватиме міліція, — закінчив і гордо відійшов.

Закликав наївний древній староста:

— Пишіть, людоньки, докази, викривайте злодіїв, хай ми раз на завжди позбудемося цієї корости і страху!

Громада жваво розійшлась. Вечором підходили одинцем і кидали листки.

Через тиждень сходка. Винесли присуд цілою громадою. Карпа з товаришами забрали в тюрму.

Цілий місяць у селі був довгожданний спокій. Не замикали комор, не запирали дверей, не стерегли коней. Ходили спокійно ніччю в поле чи до сусідів.

Раптом Денис Скрипка під порогом своєї хати знайшов рано листа:

„Слухай, Денисе! За те, що написав на мене доказ, покищо поклади в дуплі старої верби біля ставка сто карбованців. Попробуєш комусь дзявкнути — отримаєш революційну нагороду — смерть“.

— І як же він узнав, що я написав, — дивувався Денис і все тіло його затерпло. Продав коні і заніс в дупло сто карбованців.

Денис закликав до себе на іменини кума Гордія, тестя Філарета, дядька Кліма та брата Мирона. Погуторили без горілки і розійшлись.

Нависла тривожно клопітлива ніч. Тихо по задвірках сновигали таємничі постаті. Несамовито тьохкало в садках. В попереднього в руках маячить централька. За ним із кілками на плечах. Зупинились недалеко Карпової хати. Стояли довго і терпеливо. З хати вийшов гурт людей. В руках „обрізи“ та ломаки. Сміливо пішли левадами до церкви. За ними наглядці інші. В церкві злодії господарювали довго, як у себе дома. Спокійно, як господарі, вийшли з клунками на плечах.

Зловіще клацнули курки центральки і гримнули постріли в груди переднього. Задніх молотили кілками, не давши часу відбиватися. Самосуд був короткий. На дзвіниці каркнула злякано ворона й полетіла. На сході розквітав світанок. Недалеко бренів берест. Плило радісне сонце, привітне, спокійне.

Вістка про трупи злодіїв під церквою облетіла село блискавкою. Невідомо ким викликана міліція негайно приїхала в село.

Древній староста стояв перед начальником в кашкеті на голові і щира доброта світилася в його очах. Тихий вітрець ворухив його сивим вусом, а обличчя світилося страдницьким спокоєм, як після важкої недуги.

— Хто забив відданих революціонерів, що мають заслугу перед пролетаріатом? — гримів начальник і руки його трусились.

— Не відданих і не заслужених, а підлих злодіїв хтось покарав, але я не знаю, бо й сам боюся ходити ніччю, — спокійно відповів староста.

— Забрати цю контру! — скомандував начальник революційної влади.

Старосту арештували і зв'язали як небезпечного злочинця. Він покійно схилив голову, попросився з зацікавленою громадою, подивився на золоті церковні хрести, що були чомусь без вороння, і сів на воза.

В камері його хтось задушив. У селі помалу панувала революція. Старостою обрано на безлюдних зборах заслуженого червоногвардійця...

Ірина Ш. Шуварська

Доктор Гавптман

Міньятюра

Доктора Гавптмана вдарив хтось легко по плечу, і він обережно оглянувся.

— О, приятелю! Ви звідки? — вигукнув доктор, дивлячись на молодшого від себе мужчину, що в лівій руці тримав усе потрібне до малювання в природі приладдя, а праву щиро простягнув докторові на привітання.

— Просто з фронту, докторе, маю відпустку, — відповів цей, ставлячи мольберт і інше приладдя в густу траву.

— Бачу, що увіковічнюєте сьогоднішній схід сонця!

— Намагаюсь!

— Добре виходить. Видно руку майстра. Шкода тільки, що цей майстер заблудив на медицину і не має часу посвятити себе мистецтву.

Доктор зідхнув і усмішка зникла з його обличчя:

— Нічого, друже, не робиться так, як не мало робитись.

— Філософія? — всміхнувся молодий маляр.

— Ні, висновок з мого життя.

Мовчки малювали. На полотнах виростали привітні гори Гарцу і сходило рожево-золоте сонце.

— Знаєте, для кого я це малюю? — не зводячи очей з праці, запитав доктор.

— Ви малюєте з любов'ю...

— Коли так, то радше з пошаною. Ця річ... — доктор відступив крок назад і зосереджено приглядався ефектові останнього мазка — з вами можна одверто говорити, правда?

— Що за питання?!

Доктор поправляв якесь невдале місце.

— На фронті жахливі події, а дома фатальні... В нашій країні, друже, вмирає в крайній нужді в дерев'яному бараці українська поетка! Я того не знав, що їх життя тут таке нужденне. Мені їх усіх однаково шкода було і я їм старався влегшувати нелюдську долю.

З нею ж я ніколи не говорив. Боявся. Боявся її погляду. Зустрівшись з ним, соромився, що я німець.

Маляр кинув пензель і сів коло приятеля.

— Три дні тому вона сумно всміхнулася і підвела на мене свої темнозолоті очі й промовила:

— Я помру, докторе, правда?

— Ми всі помремо! — сказав я. Мій голос був захриплий.

— Так, але я передчасно!

— Чи це був докір? Не знаю. Але мені здавалось, що на мене хтось крикнув „убивник!“ Хотілось заткати вуха і замкнути очі, не чути нічого й не бачити, що тепер в нашій країні діється. Не хотілось бачити смерті тієї української дівчини. Та скорий кінець її неминучий. „Пане докторе!“, почув я знов її голос. „Пане докторе, прошу вас, майте для мене п'ять хвилин часу. Мені хочеться вам щось сказати“, говорила поправною німецькою мовою. Я сів біля неї. Вона вийняла з-під подушки три зшитки і сказала: „Це я писала тут, у Німеччині. Тут моя душа“. І призналась, що там багато болючої правди для нас, німців. „Німців“, вимовила із зрозумілою ненавистю. „Але коли ви люди“, додала, „що тільки у гіпнозі вождя забули про людяність, то... З великим довір'ям передаю вам свій єдиний скарб і прошу вас, як прийде час, передайте його моїм людям. Тут не має кому цього залишити, бо ж вони всі підуть за мною...“ Подивилась золотими очима у відкрите вікно: „Руїни мурів, а я так люблю природу!“... — І тому я тут, друже. Три ночі читав її твори, повні болю й надії на краще майбутнє України. Не говорю добре по-українськи, але ще з дитинства, яке пережив на Україні, не забув цієї мови і знаю її настільки, що можу розуміти її й відчувти красу й велич того, що читав. Моліться, друже, щоб я застав її ще живою. Маю їй щось сказати.

* * *

... Вечоріло. Доктор Гавптман схилився над ліжком умираючої українки, тільки йому відомої поетки. Вона дивилась на нього темнозолотими очима.

— Я на вас чекала, докторе, — сказала по-українськи.

Лікар поклав на її ліжко образ і китицю польових квітів.

— Це від нас, від німців.

Слабою рукою відсунула дарунок.

— О, ви не зрозуміли, це від німців, які не можуть не бачити в людині людину, в великому — велике.

Очі дівчини блиснули вогнем.

— Ми теж ненавидимо несправедливість. Вірте слову людини, яка важко боліє над цим... — в голосі лікаря відчувалось наче каєття за себе і за всіх інших. Він говорив, наче виправдувався. Дівчина мовчала. Вона вже догоряла... Хворі, що стояли навколо ліжка конаючої, тихо плакали. Лікар намацав її живчик, а вона щераз три-возможно глянула на нього і знову закрила очі. Раптом дроз пройшла її тілом, і вона опустила голову. Життя вже відійшло від неї.

* * *

Над раном доктора Гавптмана арештували.

Нам треба тільки зброї, „Зброя за всяку ціну!“ — ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

(Ю. Яновський: „Чотири шаблі“.)

Наша антологія

„ЯНТАРІ ПАХУЧИХ МУНШТУКІВ ЧУЖИХ СТОРІН“

Юрій Яновський, передчасно померлий один з найбільших письменників сучасної України, відомий широкій читацькій громаді передусім як прозаїк, автор „Чотирьох шабел“, роману, що мав кілька видань і був перекладений на німецьку мову (виданий у Відні) і як автор роману „Майстер корабля“, що в рр. 1928—1931 вийшов трьома виданнями (забороненого польською владою і на Західній Україні мало відомого) та роману „Вершники“, що появився після повороту Юрія Яновського з заслання в 1935 році.

Все ж — Юрій Яновський, навіть і в своїх прозових творах, передусім поет. Його романи — це наділі поеми в прозі, перенизані глибоко поетичними вставками й картинами й окремі розділи цих романів Яновський попереджував залюбки поезіями, чи пак поетичними інтермедіями. Так, наприклад, „Чотири шаблі“ поділені на сім пісень, кожна з яких починається поетичною інтродукцією. Навіть в пізніших своїх збірках, вже витримуваних у наказаній ком-лінії, як наприклад, в „Коротких історіях“, виданих у Львові в 1940 році, не залишає своєї звички і замість передмови друкує вірша, написаного в 1935 році, що починається мотивом повороту додому (в 1935 р. Яновського звільнили з заслання):

І знову біля моря мій намет,

І знову парус — тінь крилата дому...

Поетична передмова з „Коротких історій“, витримана не тільки тематично, але й у поетичному словництві „Прекрасної Ут“, єдиної збірки поезій (морських віршів) Юрія Яновського, виданої в Харкові в 1928 році і передрукованої у першому томі „Збірки творів“ (Київ, 1932). До мотивів цієї збірки, що її моттом можна б поставити закінчення „Романтики моря“ —

Пора мені смоктати янтарі

Пахучих мунштуків

Чужих сторін —

Яновський вертався з якоюсь дивною наполегливістю, коли не сказати впертістю, в усій своїй творчості, хоч мабуть ці мотиви (зокрема деякі його поезії й поеми, друковані по журналах в 30-і роки) були й причиною його п'ятирічного заслання (1930-1935).

Нижче подаємо вибір із поезій Юрія Яновського, що характеризують його, як поета високої школи і культури.¹

Юрій Яновський

ПРИСВЯТА

Високо в небо соколи літали,

Далеко в море гості запливали,

І парус — парус — парус доганяв.

Надувши груди, білі йшли фрегати,

¹ Варто відмітити, що у великій антології української підсоветської поезії, надрукованої в Києві 1951 р. про Яновського згадки нема, хоч і починається антологія віршами Тичини. Значить, совєти не визнавали Яновського, як поета до кінця, не мігши забути йому „Прекрасної Ут“, „Чотирьох шабел“ і „Майстра корабля“.

Над морем місяць уставав салдатом
І просторінь шляхів охороняв.

Веселий день любови кочової!
На палубі вино і брязкіт зброї,
І плюскіт хвиль, неначе крик коня.
Надувши груди, білі йшли фрегати,
Над морем місяць уставав салдатом
І просторінь шляхів охороняв.

Любовна міць на палубі рухливій
На кораблі, що йде, мов білий привид
І зорю на щоглу, як ліхтар підняв.
Надувши груди, білі йшли фрегати,
Над морем місяць уставав салдатом
І просторінь шляхів охороняв.

(Із збірки „Прекрасна Ут“, Харків 1928)

РОМАНТИКА МОРЯ

I

Над морем летіла хмара,
І крапля упала в море...
О, море, простий товариш!
Ой, крапля, яка ти скоро!
Засмагли твої плечі,
Аж колють — твердії груди!
Кажу я — усе не до речі...
Люблю, та чи знаю, що буде?
Про що ти, краплино, мариш,
Коли пролітаєш над морем?
О, море, простий товариш!
Ой, серце, яке ти шкоре!

II

„Не задри рокам: вони, як ми, проходять
мимо, щоб ніколи не вернутись“.

Хлюпнуло море з розгону на мокре каміння,
Піна осіла на беріг валочком білявим.
Соннее сонце купалось, не тонучи в морі,
Десь не вгасали веселого дня переливи.

Поруч лежали з тобою на теплім піскові:
З обрію нам впливав корабель біловерхий.
Знаєш? Згадала, про що ми тоді говорили?
День перестроював лютню дзвінку на вечір.

IV

Густе повітря ночі. Де фальшборт,
Там люльки дві горять, як жар печер.
Маяк зелений. Чорні тіні й порт.
Потроху море плеще. Плеще і тече.
О, чужовійний дим, туга моя!

Я хочу цілувати твій янтар!
Далекі чайки крильми прошумлять,
На небо вийде зоряний косар
Та й падатиме в море слід зорі,
Та й падатиме гомін голосів...
Пора мені смоктати янтарі
Пахучих мунштуків
Чужих сторін.

(Із збірки „Прекрасна Ут“, Харків, 1928)

* * *

І знову біля моря мій намет,
І знову парус — тінь крилата дому,
Знайомий вітер теплим степом дме
І падає на синю паполону.
А синь яка! І поглинає втому
Повітря згірчене і запашне.

Дорогами ходив і їх пройшов,
І попів літ у серці не холоне.
Над виноградником блакитний шовк,
Зрізаю виноградні щирі грона,
Утома засягла мене з розгону,
Ступив, і впав, і сон мене зборов.

Мені приснилося дитинство сліз,
Приснився вітер юности чолатий,
І друзі, й книги, й гуркоти коліс,
Вітчизни славної всесвітні шати,
Знайомий парус — дому тінь крилата,
І знову я на морі добрий гість...

1935

(Замість передмови до збірки нарисів
„Короткі історії“, Львів, 1940)

ЧОТИРИ ШАБЛІ

Т р е т ь я п і с н я

Голос:

Приходь іздалеку одчай труби,
Великої військової тривоги!
Летить, летить весняної доби
Земля і кінь, списи і корогóви!

О, вітре мандрів, весну розвівай,
Підкинь до неба пил полків кінноти!
Земля лежить — щасливий теплий край,
І коливаються її висоти.

Встає туманна путь і день оман,
Весна народжується під копитом.
У неймовірний синій Ханаан
Ідуть полки за Марченком забитим.

Кривавий прапор батарей, бригад
На рани їхні ляже, як товариш,
І партизанський бойовий фрегат
Поставить марс, і брам, і бом-брам-парус.

Весна, як струмінь, з безвісти тече,
Як постріли, біжать пісень повтори...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей,
Як ост і норд, як вест і зід на морі!

Шоста пісня

Голос:

У пісні шабля татарву січе,
У думі — за дружину вірну править.
Бредуть, співають люди без очей,
Перебираючи струну і славу.

Лише про честь — сліпий речитатив,
Про вірність і хоробрість побратимів.
Розчісувачі грив старих часів,
Важких боїв — бояни нелюдимі!

За тьмою — тьма, як доля кочова.
В обличчя — непрозорий вітер лине.
У темряві сідають спочивать,
У тьму ідуть, намацавши стежину.

Не повторити, як бренить струна!
Який у неї урочистий голос!
Басок тривожно й грізно застогнав.
Альти пішли у вимріяне сольо.

Вперед! Завжди вперед летіть, відважні!
Плечима до плечей ставайте, дружні!

Хор:

Через моря, пустелі та міражі
Іде вона — достойна й мудра мужність.

Сьома пісня

Голос:

Ми путь свою пройшли, як галаган,
Що з неба, од зорі схилив орбіту.
У ніч, у млу, у біль, у дикий лан
Летіло непідковане копито.

Дихання моря пестило фрегат.
Широкий вітер з півдня шторм заводив.
Незнаних напрямків ішов пасат,
Прапорами вимахував без коду.

Незнаних напрямків ішов пасат!
Нечуваної сили і завзяття —

Стелився гул вогнених канонад.
Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілива наша путь.
Бадьорі й переконані бійці ми.
Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!
Живуть його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії — омана заозерій...

Хор:

Ми стоїмо плечима до плечей,
І світ відчинено, як двері.

(Мотта до роману „Чотири шаблі“, Київ, 1930)

Е. М.

Юрій Яновський

(† 28. лютого 1954 р.)

Як крізь сон пригадую: соняшні коридори Єлисаветської реальної школи, що бачили колись підлітками — Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського, Євгена Чикаленка... Серед малят підготовчої та першої (може й другої) клас, малят, що пустували, галасували, бігали й ховзалися по паркеті під час т. зв. великої павзи, звертав на себе увагу худорлявий, русявий з бистрими очима й гострим носом хлопчик. То був малий Юрко Яновський.

Річ ясна, що ми, учні останніх клас, зайняті різними „світовими проблемами“, не знижувалися до якогось панібратства з тими „немовлятами“. А шкода. Якби ж то було знаття, що той худорлявий і незагального вигляду хлопчина був майбутній автор „Вершників“ та „Чотирьох шабель“!

* * *

От відійшов і ще один з того покоління Юріїв та Олегів, що їх зродила доба Державности і Визвольної Війни.

Виростаючи й формуючись у неймовірній атмосфері тієї доби, вони творили гроно новітніх лицарів, що на своїх щитах — раз на завше — написали ім'я нашої Батьківщини, яка для них була Прекрасною Дамою, Нареченою, Коханою, Єдиною.

Їй вони заприсягли себе. І їй залишалися вірними до кінця.

... Хоч Державність на їх очах пропливла, як сяйвний привид...

* * *

Всі вони, жадібні слави й подвигів — в ім'я Її! — йшли на підбій світа, на відкривання нових обріїв, на завойовання нових просторів. І думка була єдина: зложити всі трофеї біля стіп Єдиної.

О, вони були „духові імперіялісти“! Їм бо вже не вистачала пересипана нафталіною і по музеях залежана етнографія з її вишивками, піснями, бандурами і „малоросійським театром“. Вони гнівно від-

штовхувалися від учорашнього рабства, від колоніального нуждарства, від маломістечкової „руської культури“, від сільського примітивізму і „закобзареної“ (як казав Хвильовий) психіки попереднього покоління.

Державність — на коротку історичну мить! — піднесла була їх на висоту, з якої вони вже не хотіли й не могли сходити вниз невольницького Вчора.

Ми станемо плечима до плечей
І світ розчинено, як двері.

* * *

Пригадаймо. Ось Юрій Дараган („Юрій Перший“) відкриває й „завойовує“ нам Київське Середньовіччя та закріплює його в нашій свідомості поезіями, в яких —

... своїм медвяним ароматом
п'янить і б'є старовина.

Ось Юрій Липа („Юрій Другий“) відкриває й завойовує нам добу Барокка з її ще до-козацькою скупченністю духа, з її цехами й братствами, з її майже чернечим аскетизмом, з виплеканим нею ідеалом Воїна, що став праобразом для січових лицарів Степового Ордену. Як він відчував нашу мовну „латину“ XV—XVI ст., як майстерно володів нею і як умів передавати її дух, захований під покровом „одірваного від народности (мовляв Єфремов) язичія“!

Ось Олекса Стефанович, що воскрешає нам княжу Волинь аж до її „дулібських“ глибин, що так уміє віддати „почаївський“ стиль нашої „віри благочестивої“, нашої осяйної, єдиної на світі, церковности. Як якийсь „диякон“ нашої поезії він уміє виголосити многоліття:

Слава гетьманові Виговському;
Скільки темних віків не пройшло б, —
Злонапасникові московському
Не забути про Конотоп.

Ось Микола Зеров і київські неоклясики, що відкривають нам греко-римське підґрунтя нашої многовікової культури.

А далі Нарбут, і Курбас, і Хвильовий („психологічна Європа“!), і Микола Куліш, і Леонтович, і Підмогильний. І ще, і ще...

Юрій Яновський — назв'їм його „Юрієм Третім“ — це був той, що відкрив і завоював нам море, море в значенні не географічному чи навіть геополітичному, а в значенні психологічному, як окремий духовий комплекс, який був або ослаблений у нас, або й цілком таки спараліжований.

Пригадується його майже геніяльний дотеп (в листі, либонь, до Хвильового), як то малоросійський простачок-селяк, „граціозно спершись на пужално“, каже, що про море нам „яко народові неморському“ писати взагалі „ніззя“ (це було в зв'язку з рецензією якогось комсомол-критика на Масенкову поезію „Хай живуть і буяють порти“).

І рання книжечка поезій „Прекрасна Ут“, і новелі „Кров Землі“ та „Мамутові бивні“ і, врешті, пізніший роман „Майстер корабля“ — то етапи завойовання Моря для нашої духовости Юрієм Яновським.

* * *

Кожен письменник — коротше чи довше — має свої роки навчання і своїх учителів. „Морський рейс“ Юрія Яновського прохо-

див під керуванням таких великих „капітанів“ літератури, як Кіплінг, Стівенсон і — найглибше — такого великого і таки справжнього капітана, як Джозеф Конрад (до речі теж син нашої всещедрої батьківщини, бо народжений на Вінниччині). Але, що найважливіше, це англійське учнівство Юрія Яновського залишилося лише учнівством, бо навіть під мікроскопом не знайде майбутній літературознавець якихсь „впливів“ чи навіть ознак того учнівства в шедеврах дозрілого майстра: „Чотири шаблі“ чи „Вершники“.

Учнівство й можливі „впливи“ були перетоплені в горнилі національної творчості на явища чисто національної природи. В дозрілих творах Яновського скорше знайдемо „впливи“ „Слова о полку“ аніж Дж. Конрада, за винятком може деяких стилістичних споріднень з іншим Яновським, а саме — М. Гоголем. Але це була б окрема тема для фахівця-аналітика, як і, взагалі, проблеми будови речення в Ю. Яновського, його епітету, його метафори, його реформаційних досягнень напр. в області роману-повісти, як певної форми.

В кожному разі, роман з віршованими „заспівами“ перед кожною главою, як у „Чотирьох Шаблях“, або роман — складна композиція самотійних новель, як „Вершники“, — то речі хіба без прецеденсу в європейських літературах.

Осягнення власного стилю є найважливішим завданням мистця, бо тільки власний стиль є тріумф творця над творивом. У цьому відношенні Юрій Яновський був, може, найяскравішим прикладом і зразком: його можна пізнати з першого речення і його ніколи не можна сплутати ні з ким іншим.

* * *

Коли ділити народи (за концепцією одного дуже цікавого історіософа і культурософа) на ліричні й епічні, то ми, поза всяким сумнівом, є народом яскраво ліричним.

Цілість нашої літератури (й мистецтва взагалі), починаючи від прадавніх пісень, від творів X—XII ст., аж до нині, цю думку підтверджує вповні.

Отже тут на місці є підкреслити, що творчість Ю. Яновського є яскравим контрастом до тієї цілості нашого мистецтва. Є бо вона епічна в найповнішій значенні цього слова. І тут Яновський був „воєвником“, що, переборовши в собі одну з найміцніших наших національних рис, „завоював“ малознані нам дотепер області й простори епіки.

А засвоєння новими поколіннями епіки Ю. Яновського може дати в майбутньому наслідки, яких розміри годі нині передбачити.

12. III. 1954.

Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє докраю думати й докраю діяти. Хмельницький під Зборовом злякався брати до полону польського короля...

Ми будемо битися до забою, оздоровимо голови і знайдемо енергію боротися докраю, до перемоги.

(Ю. Яновський: „Чотири шаблі“)

Коли письменникові перешкоджає публіцист (ПРО „ОГНЕННЕ КОЛО“ ІВ. БАГРЯНОГО)

1. Потрійне коло і потрійний образ трагедії

„Війна увійшла в найжорстокішу фазу, для них не витворюється жадної сприятливої ситуації для виконання історичної місії, навпаки, ставало ясно, що та війна немилосердно змеледесь їх на порох і пропадуть вони ні за понюх табаки, щезнутьдесь отак, між іншим, і ніхто навіть не знатиме, де їхні кості. І головне — пропадуть вони за чужі інтереси, хоч як вони за ті чужі інтереси не мали й не мають охоти воювати, хоч яку вони плекали і плекають мрію боротись за свої, власні...“

Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі, — безвихіддя не тільки їх, а взагалі...“

Так малює автор думки й переживання, взагалі душевний стан головного героя повісти — Петра, що опинився разом з усією дивізією „Галичина“ у „вогненному колі“ — ворожому перстені советських армій під Бродами.

Вже з цього уривка видно, що в свідомості Петра коло безвихіддя дивізії переростає в трагічне коло безвихіддя всієї нашої нації, що в ньому вона опинилася під час другої світової війни, як жертва двох імперіялізмів, двох окупантів обабіч. Звідси мотиви приречення в усіх думках і поступованні головного героя. Петро гранично усвідомлює, що він мусить випити повний келіх фізичних і духових мук до самісінького дна — за трагічну помилку, хоч це помилка не його, не вояків дивізії взагалі, а когось „там вище, угорі“. Автор не називає цієї помилки вголос, — ні устами Петра, ні устами будь-кого з інших персонажів повісти. Але вона ясна читачеві: не можна здобути народові волю, борючись під чужою командою, під чужим прапором.

І саме в цьому сенсі і в такому аспекті баталія під Бродами мусить увійти в пам'ять народу і жити вічно — як окуплена кров'ю і смертю тисяч молодих життів наука на майбутнє. Вояки дивізії прирекли себе на жертву, подібно до лицарів Крут і Базару. Саме тому вони в безглуздій ситуації боролися д'останку і не здалися.

Над одною братською могилою вояків дивізії Петро промовляє:

„Минуть роки, минуть десятиліття, минуть століття, про нас говоримуть різні речі, про нас говоритимуть може навіть із сміхом, як про тих, що панічно ридали від жаху, але ніхто ніколи не скаже, не посміє сказати, що ми піднесли руки до гори й здалися. Ні. Ніхто цього не посміє сказати! Бо це буде неправда. А хто не здався, той ще не є переможений. Поляглий навіть у нерівнім бою не є переможений до кінця. Він лише фізично вбитий, але ворогові нема з чого тріумфувати. Неупокорений мертвий воскресає завжди“.

Малюнки трагічного, образи національної трагедії, безперечно, домінують у повісті — так кількісно, як і силою та глибиною емоційної наснаги.

Ми вже казали про образ вогненного кола-перстень, що оточувало дивізію під Бродами; згадали також і про його проєкцію в світогляді героїв повісти (читачів також) — коло безвихіддя національної України, її визвольної боротьби. Тепер скажемо про дальшу проєкцію брідського кола, про третє, універсальне коло трагедії світу. На змалювання цього третього кола письменник ужив свого поетичного пера аж на десятих сторінках книжки (134—144). Трудно забути ці сторінки, їх яскраві трагічні образи!

„Світ не сприймається вже в реальній цілості. Бо його нема в реальній цілості. Він розщеплений, розмонтований. Він розламаний на скалки, роздертий на шмаття. Небо поколоте, як розбите люстро. Все побите і все двиготить. Рух. Дим. Мряка судного дня. Хаос Содоми і Гоморри...“

І далі автор подає ряд вихоплених з цього хаосу картин, наповнених жахом окремих кадрів, що пересуваються в гарячковій пам'яті Петра, як якась химерна, фантастична мозаїка. Ось 18-річний, збожеволілий від страху юнак, а поруч нього стрибає на двох передніх ногах кінь, що йому бомбою чи гарматнем розчавлено хребет... Ось біжить вояк, весь охоплений полум'ям — на ньому горить одяг і горить волосся. Він намагається згасити горіюче на ньому волосся — і не може. Нарешті падає на землю і качається і скавулить від безумного жаху і болю... Ось інший вояк, з випеченими обома очима. Він маячить, лежачи на траві, оточений розгубленими від розпачу товаришами. Він вже нікого не впізнає і тягне тихим, благальним голосом: — „Може б ми вже обідали, тату?!“. Ще в іншому місці два вояки Дивізії розмовляють між собою про дім, про шкільні часи, про радість зустрічі, про соняшні Карпати... І раптом один з них звизкує несамовито, б'є кулаками і ногами землю й кричить:

„— І щож то за прокляття, га?! Його б'ють, його товчуть, його кромсають, а воно лізе, лізе й лізе, як туман, як дим, як чад... Смерти не боїться й нічого не боїться! І немає йому кінця!... І з чого в нього душа тая?!“

Це так про ворога, про большевицьке військо).

І ось аж у цьому кадрі, як нам здається, перо мистця почало його зраджувати, збиватися на манівці. Бо така „філософія“ про ворога, зокрема, про його „душу“ — слабо пов'язується з образом бувалого й загартованого (ще й колишнього советського старшини!) вояка Петра. І ми схильні думати, що тут автор винен у загарщенні й підриві образу свого головного героя.

До згаданих образів трагічного, поданих засобами реалістично-експресивного письма, в повісті долучаються ще образи трагічного, подані в пляні символіки, з виразним налетом містики.

Ось потрійний образ: **Ата з немовлям** (обоє вбиті, у сні Петра), **фігура Богоматері** (також з немовлям), збита бомбою чи гарматнем на шлях, і, наостанку знову вбита **Ата**, вже реальна, вбита ним же таки, Петром, у советському танку.

Немає сумніву, що ця трагедійна символіка має функцію ще більше посилити образ нашої національної трагедії. Автор спеціально наголошує момент несвідомого самознищення, висуває його на перший плян. Бож Петро б'є по танку і тих, що в ньому є, як по ворогові. А тим часом виявляється, що поруч двох інших вояків, яких обличчя „не можна було пізнати“, у советському танку була й найближча, найдорожча Петрові людина — його улюблена, його мила наречена Ата! І він, Петро, сам її вбив, як і тих двох інших.

Убив чужою зброєю — німецьким „панцерфавстом“. Не дарма, виходить, Роман — ще якось раніш — конче радив Петрові викинути геть цей панцерфавст, бо його Петрові „сам чорт посилає“!

Справді — яка трагедія: власною рукою забити собі найдорожче, забити жінку — праобраз джерела життя! І чи не диявольські сили підстроїли так, що неможливо бити ворога, щоб водночас не бити своїх, „ворога“ (в лапках)? (А ще невідомо, чи й ті два забиті танкісти не були свої, українці? Адже їх облич Петро „не впізнав“).

Пізніше ми ще повернемось до питання ворога в „Огненному колі“. Тут покищо ми подали головну лінію твору і його, так би мовити, **основний клімат**, що в ньому діють герої повісти. Цей „клімат“ можна означити двома словами: **трагічне непорозуміння**. Він, цей клімат, безмежно гнітючий, це справді атмосфера трагічного людського безвихіддя, атмосфера самозгуби, посилювана контрастичними (і, слід признати, високомистецькими) малюнками чудесної, життєдайної природи. Ці малюнки природи (ст. 45, 49, 106, 107), як і картини трагічних переживань персонажів, в першу чергу головних героїв, — свідчать про потужний талант повістяра.

Але... але „Огненне коло“ писав не лише **Іван Багряний-повістяр**, а й **Іван Багряний-публіцист** і навіть воєнний хроніст. Він, цей „другий Багряний“, перешкоджає „першому“ і місцями цілком відбирає йому голос. І хоч робить це він з добрим наміром, хочачи „доповнити“, „допомогти“, а проте виходить лише конфуз і шкода. І якби ще хоч цей „другий Багряний“ ішов собі периферією повісти — ще було б півлиха. А то раз-у-раз „поправляє“, „скеровує“ головного героя — Петра і його друга Романа. У висліді — мистецький чар повісти наполовину втрачено.

Але покажемо це на живій тканині твору, почавши з образу Романа. Бо, об'єктивно беручи, саме Роман — представник дивізійної більшості, і по суті вояцьку трагедію — **оте перше коло** — слід розглядати саме очима Романа.

2. Образ Романа. „Українська відсталість“ і „традиційна романтика“

На відміну від наддніпрянця Петра, людини вже дозрілої віком і розвитком, Роман — галичанин, зовсім юний стрілець, що в боях, мабуть, уперше. Він, очевидно, ніякий авторитет для Петра, а проте своїм молодечим ентузіазмом, своєю бадьорою вірою й оптимізмом підтримував його на дусі під час перебування у вишкільному таборі. Бо Петро, бачте, ще в часі вишколу мав сумніви щодо доцільності творення дивізії та її майбутньої бойової акції. Тож молоденький стрілець, пізніше зв'язковий у сотні зв'язку, Роман після денної муштри приходив до Петра і „викладав енергійно, з глибоким переконанням все ту ж, хоч кожен раз на новий лад, свою мрію:

„Нічого. Терпи, козаче! Але нехай но Ромцьо скінчить вишкіл! Нехай но тисячі з нас скінчать вишкіл! Але нехай но Ромцьо й тисячі нас навчаться володіти технікою!...“

І Роман (подає вже автор від себе) „... розвивав свої думки, розгортав широку картину, радісну, героїчну перспективу, про яку думали й ті, що обкидали їх квітами... Це була ціла оптимістична концепція. Поки вони — тисячі їх — вишколюються, оволодівають наймодернішою технікою, ... обидва вороги впадуть знесилені і вичерпані, впившись один одному в горлянку... І ось тут тоді вийдуть вони — юні, свіжі, сталеві зорганізовані і здисципліновані, і розгорнуться на всю силу...“

Отже Роман — живе втілення сподівань і віри в те, що дивізія, діставши від німців необхідний вишкіл і зброю, таки дочекається слушного часу і прислужиться українській справі.

Це, безперечно, дуже важливе місце в повісті. Адже дивізія складалася з добровольців. Роман, цей палкий патріот і ентузіяст — їх тип, персоніфікований образ. Тож мусіла бути якась **українська** ідея, що спонукала тисячі українських юнаків іти до дивізії, хоч вона стояла під німецькою командою і носила німецьку уніформу. Вона, ця ідея, пізніше могла виявитися помилковою. Але вона **була**. Читач це розуміє, він сам плекав такі надії, тому переживає їх наново, читаючи повість.

Та швидко оптимізм Романа — отже й дивізійників взагалі — розвівається. Поперше, зрада з боку німецького командування: командир дивізії, німець Фрайтаг, ще на початку боїв під Бродами покидає дивізію на призволяще. Слідом за ним десь діваються й інші вищі старшини-німці. Цього мало: німецьке військо взагалі втратило боєздатність; принаймні дивізійники не бачуть навколо себе дисциплінованих німецьких частин, а самі лише охоплені панікою, здеморалізовані юрби у німецькому військовому одязі, що з їх уст раз-у-раз виривається безнадійне: „Капут!“

До картин розкладу німецької армії на Сході автор повертається декілька разів, малюючи їх густими чорними фарбами. Виринає питання: для чого цьому приділено стільки уваги і місця? Адже „Огненне слово“ — повість про **українське військо** і його трагедію, а не про німецьке.

А проте автор тут має рацію. (Інша річ, що доцільні є лише самі **живі картини**, а не довжезні описи і міркування — ст. ст. 30, 34, 104, 105, катож у розділі XIV — які личили б воєнному історикові та публіцистові, а не повістяреві, що пише мистецький твір.). Згадана рація вдумливому читачеві ясна: показ розкладу німецького війська, прогресуючі швидко руїни Райху є водночас **показом руїни головного** (і по суті єдиного) **шансу дивізії**, шансу, що полягав у ставці на **одночасне заломання обидвох ворогів** — брунатного і червоного. І ми бачимо в повісті, як мірою наростання паніки і безладдя у німців — наростає гнітучий комплекс трагічних переживань дивізійників, їх почуття приреченості й усвідомлення болючої, трагічної помилки. Панікарські образи німецьких вояків говорять вимовно: **нема одночасного вичерпання й заломання обидвох окупантів**. З того й трагедія, трагедія великої помилки.

Хто ж винен у помилці, у неправильній калькуляції?

Цього в повісті не показано, бо нема **мистецького образу винуватця**. Є лише тут і там натяки на якихсь „панків“, навіть, як далі бачимо, „різних вишиваних дядьків“, але їх не показано, як живі образи. Багрянний-мистець стверджує, отже, загальну помилку, помилку **всіх і нікого** зокрема. Та й помилка, беручи справу глибше, не в **факті розгрому дивізії**, а в **факті організування**. Тим часом — де в повісті показано, щоб хтось живий заперечував, боровся проти її організування? Цього нема. Навпаки: показано радісні надії, овації людної, поцілунки і квіти для вояків, — словом, настрій піднесення і навіть захоплення!

Український обсерватор тодішнього суспільно-політичного життя з повним правом твердитиме, що в нашому суспільстві тодішньому були люди, які справді заперечували організування дивізії, маючи **свій, інший шлях боротьби за українську ідею**. Але, маючи перед собою певний літературно-мистецький факт, читач не

має що говорити про те, чого в ньому нема, а лише про те, що в ньому є, і як воно відтворене в образах.

Ми вище ствердили, ідучи за автором, що вина за трагедію під Бродами — наша спільна вина, всіх українців. Але ось на сторінках повісти з'являється Багрянний-публіцист — і в наслідок маємо в „Огненному колі“ цілу низку розмов Петра з Романом, де вони критикують все і вся, дошукуючись причин нашої національної трагедії взагалі і трагедії під Бродами зокрема. Вони говорять, „філософствують“ про культ „шараварів і гопака“ — замість „техніки і математики“ — в українському суспільстві; про м'яку, сиру вдачу української людини взагалі і т. ін.

Читач вже насторожується: підозріла загальна тема для вояка на полі бою! Ще якби так „філософствували“ якісь дезертири — а то ж вояки, що боролись під Бродами, як леви!

Далі, однак, ще гірше. Бо виходить, що оцей культ „шараварних козаченьків“, оцей „солоденький, розміряний примітивізм“ — поруч зневаги до „техніки і математики“, оце все „чим нас напихали змалку різні вишивані дядьки та панії“, — власне найбільше й завинили в трагедії дивізії і нашої національно-визвольної боротьби взагалі.

Роман так і каже (ст. 122): „— Іншого тут треба! Бо не „воріженьки“ діють проти нас, а діє „математика“! Діє ворог, озброєний „математикою“! Еге ж! А математики нас якраз і не вчили“.

А тут ще хтось з вояків-українців, „що сиділи збоку спинами до Петра й Романа“, додав:

„А навіщо хлопіві наука?.. Один „дядько“ навіть дописався до того, що хлопіві наука шкодить, що хлопіві не треба науки, а мусить він свині пасти, згідно національної традиції нашої...“ (стор. 123).

Отже, винуватця за нашу поразку під Бродами, за нашу програну в національно-визвольній боротьбі взагалі — в повісті таки названо: це — „різні вишивані дядьки та панії“.

Хто назвав? Багрянний-мистець? Ні. Бо він мусів би цих „дядьків та паній“ показати. Назвав Багрянний-публіцист; цей не потребує показувати; не потребує дбати про мистецьке сприймання читача. Зате ж читач і має на цього немилого (бо зайвого) співавтора недобре око, має до нього ряд претенсій. Ці претенсії-запитання ми подамо далі, а тепер зазначимо, що Петро з Романом у своїх розмовах-критиці поминають гірким словом не лише історичних „вишиваних дядьків“, а й ближчих, живих ще „панків“, що сиділи десь там, поза лінією фронту, ставлячи цим „панкам“ у вину те, що вони „вміли дивізію організувати, а не вміли її вирятувати“. Вони — „хитрі Пілати“: мовляв, „послали“, а потім „умили руки“.

Оці з „ідеологічною начинкою“ розумування обидвох героїв, разом з репліками тих чи інших їх випадкових сусідів, розумування з різними екскурсіями в наше минуле, поруч з цілими купюрами розумувань та воєнно-звітодавчих і воєнно-історичних описів, поданих автором вже просто від себе — найбільша хиба повісти. Бо тут письменник сходить з ролі відтворювача дійсності в мистецьких образах, а виступає в невластивій мистцеві ролі публіциста і воєнного хроніста. Він не змальовує, а описує події і їх аналізує, хоч це зовсім не його справа.

А що автор запряг чи вплутав у цю справу обидвох своїх головних героїв, то цим він зробив їм ведмежу прислугу, бо в значній мірі підірвав їх мистецьку переконливість.

Коли мистецький чар повісти з вини автора уривається, то читач також починає мислити публіцистичними категоріями і його кортить поставити авторові ось хоч би такі питання:

Перше. Звідки українська молодь чи — беручи ширше — українське суспільство могло знати наперед, що німці не захочуть чи не зможуть дати під Броди потрібну кількість літаків і танків? (Бо в повісті особливо підкреслено безпорадність дивізії перед совєтською авіацією і танками, а Петро вболіває і обурюється, що дивізійні гармати тягнуть кінські запряги, а не моторові тягачі). І хіба взагалі на висліді битви під Бродами **заважила українська воєннотехнічна відсталість чи неспроможність?** Адже й по другому боці фронту були також українські вояки (автор навіть увесь час це підкреслює) — отже не лише в „романтичній“ дивізії, але й у „математичних“ частинах червоного ворога! Значить, програвали й програли (з національно-української точки зору) в часі II світової війни не лише „романтики“ — в образі дивізії, але й „технічні математики“ — в образі хоча б забитої за танковим стерном Ати.

Друге. Якщо без національно-українських танків і літаків **нема чого пускатися в збройну боротьбу** (а до цього власне ведуть розмови Петра з Романом!), то чи не означає це, що автор **взагалі виключає рацію збройної боротьби проти поневолювача?** Виключає безпідставно, бо безпідставно є виключати можливість **неукраїнському** (за продукцією, чи маркою) танкові або літакові стати **українським** — завдяки українській свідомості і волі їх обслуги, екіпажу.

І, нарешті, не зовсім ясно: чому, носячи таку зневагу в серці, Петро і Роман не тільки не капітулюють, а **борються як леви?**

Це, повторюємо, питання позамистецького порядку. Але до них спричинився сам автор, спричинилося позамистецьке „навантаження“ обидвох головних героїв і загалом **публіцистичний вантаж** повісти.

(У цьому пляні слід пригадати особливо недоречне філософування Романа вже в обіймах смерті. Де ми — свідки великої таємниці життя-смерті, там мають бути лише слова найпотрібніші, важучі; багатослів'я ж — цілком недоречне. Взагалі сцена конань пошматованого Романа, розтягнена аж на сім сторінок (184—190) книжки, мистецьки дуже слаба.).

3. Ворог чи „ворог“? Яке справжнє обличчя ворога?

Цікаво, що в „Огненному колі“ — повісті про битву, про війну — читач **ніде не бачить живого обличчя ворога.**

Про ворога весь час мова, ворог тримає дивізію в залізному перстені, безжально громить і нищить її, — але **який він з себе,** — цього ні Петро, ні Роман, ні взагалі будь-хто з дійових осіб повісти не бачить. Живого ворога заслонила й заступила техніка, грізна машина війни. Ворог у дії виступає назовні в потворах-танках, у гуркочучих і хижо виючих літаках, у ригаючих вогнем і залізом „катюшах“. Від цієї зливи заліза і вогню, від гурагану бомб, гарматнів і куль, що вкривають дивізію звідусіль, вояки дивізії ледве притомні. Разом з ними цей жах і страхіття модерної війни відчуває також читач: він докраю оглушений і пригнічений, він вірить авторові, що в обставинах такого бою живого обличчя ворога справді не видно.

Але згодом, коли мистецький чар трохи розвіюється (в зв'язку з непроханим втручанням автора - публіциста), читача огортає сумнів:

Як це так, що вояки дивізії, в тому й бувалий Петро, **взагалі живого ворога не бачили і не знають**, хоч, як з їхніх слів виходить і як вони про це вголос заявляють, — дуже хотіли б цього ворога **бачити і знати!**

— Невже це можливе? — застановляється читач. — Адже Петро — колишній советський старшина! Як же він може не знати обличчя советського ворога?! Таж перед нами реалістична повість, а не якась фантасмагорія!.. Виходить — автор просто нас морочить, „водить за носа“!

Справді, якась загадка знічев'я, бо рації її не видно. Одна — як хтось висловився — „протівність здоровому смислу!“

Нарешті, аж у самому кінці повісти (бо двоє дівчат-полонянок, показаних попереду, ніхто не вважав за активного ворога, **ворога в дії**) читач разом з Петром обличчя ворога бачать: воно — **українське**, ще й до того рідне, дороге. Вражений до глибини душі, Петро ледве може вимовити: „Так ось він... „ворог“!“ Ворог у лапках, несправжній, бо це така ж українська людина, як він сам, Петро. Ворог у лапках, бо це й до того ж його кохана дівчина — Ата. І ця найдорожча Петрові **українська людина** саме від нього зазнає смерті в знищеному советському танку.

Гарячий вихор думок зринає в голові читача: **що це значить?** Чи не є цей советський танк і вбита в ньому Ата — далекойдуча пересторога **перед самонищенням?** Чи цей танк — не символічний образ советської імперії, що в її складі сьогодні також і Україна? Який же тоді шлях боротьби і де він — де він, той шлях боротьби за національну Україну?

Кажуть: від того, як піднести чи поставити питання, великою мірою залежить і відповідь. Справді: ми в **способі, в образі** мистецької постави даної проблеми прочуваємо її **розв'язку** від автора. Але вона нас не переконує. Не переконує саме тому, бо лежить **уперек** дотеперішнього сприймання образу головного героя. Ми раптом чуємо, що цей образ нам дорешти хочуть **розщепити**. Він уже двоїться в наших очах. Що ж це таке справді?! Невже Петро заблудив у **своєму намірі боротися д'останку?** Це справді жахливо. Бо інша річ — блудний виступ чи акція — окрема, конкретна — в даному випадку, під Бродами, а що інше — **заблудити взагалі, цілком утратити орієнтацію...**

Нам робиться моторошно: невже ми не знаємо, де насправді наш ворог і який він?

І ми в думці щераз простежуємо шлях Петра і зупиняємось у найкращому для нього (і Романа) моменті.

Це було тоді, коли Петро з Романом переконалися в живі очі, що дивізії фактично нема, бож нема ні командира, ні штабу, — самі лише розпорошені недобитки, без жадного керівництва, без пляну дій. Здавалося б: яким чином і який сенс боротися далі? А тут акурат приходять вістки з запілля: з листа коханої дівчини Роман довідується, що в запіллі німці розстріляли його брата, повісили багатьох його друзів. Петро це чує і, не звжаючи на страшну втому, починає говорити. Розкриває Романові свою душу, виявляє, „в чім суть“. Роман ще ж дуже молодий, багато чого на власні очі не бачив, не знає. І Петро добуває з своєї пам'яті і ставить перед очима

Романа одну за одною картини незчисленних жертв і народного горя, спричиненого терором обидвох окупантів.

Ось пересуваються із сходу на захід безконечні валки втікачів... Ці сотні тисяч людей в дійсності потрапляють „з вогню в полум'я“, але вони воліють умерти десь на шляху, ніж повсякчас жити під страхом смерти. Роман ще цього не пережив, не знає, і Петро говорить далі, вияснює:

„... Мільйони черепів, що ними напакована вся земля там, от мерехтять переді мною... Постріляних, помордованих, розкуркулених, вимерлих від голоду... Їх більше, ніж листочків на дереві. Я бачив їх на шляхах і дорогах далекої півночі, я бачив їх у Вінниці, але скільки я ще не бачив, а скільки їх є там! А скільки сліз материнських і дитячих!... Ось через те вони утікають, ті сотні тисяч нещасних людей. Вони їдуть і їдуть... Ось в цім і суть!...“ (Підкреслення наше. — А. Ю.).

І по павзі Петро враз рішуче звівся:

„Ходім. Будемо битися, Романе! Ми мусимо битися... До останнього зідхання.“

Чи ж з цього не видно, що Петро таки знає в чім суть, знає, що поза боротьбою проти найбільшого в даний момент ворога — червоної Москви — іншого виходу немає.

А тим часом остання сцена, з советським танком і вбитою в ньому Атою, кладе на образ Петра ніби навмисну тінь. Чи не маємо ми права говорити тут про замах автора на свого героя? Замах, зроблений зашироким мазком руки, що утратила чуття міри?

Це саме треба сказати і про сцену з двома дівчатами-полонянками, що співають українську пісню про сирітську дівочу долю і що їх застрілив не німець, не українець, а „хтось третій, якийсь вищий чин, що говорив на трьох мовах“. Ці дівчата-українки, в мундурах советських вояків, були беззбройні і взагалі ледве живі. Ніде в повісті не показано справжніх полонених ворогів (а вони таки напевно траплялися дивізійникам), аж, оцих дівчат, про яких, зрештою, ніхто навіть не знає напевно, чи вони — полонені вояки. І цих дівчат за поденервовану лайку застрілено. Хто застрілив? Хто цей „хтось третій“, що говорив трьома мовами? І чому Петро й Роман не реагують? Адже реагував Петро на знущання з українського вояка (в ту мить Петро ще не знав, що той вояк — Роман) німецького жандарма; реагували чинно дивізійники взагалі на дебоші німецьких вояків (сцена з відбиранням німцями коней і возів у селян), не боялися стати в обороні справедливості. Читач не йме віри, що Петро з Романом могли б злякатися „вищого чина“.

А взагалі — що ж виходить? Поруч з мистецьким втіленням тієї незаперечної реальності, що в світовій війні українці з цього боку фронту вбивали українців, що були по другім боці фронту, — гіркої правди, якої читач не може зперечити і тому не протестує, — в повісті не показано жадного стрілу в справжнього живого ворога.

І ось тут читач внутрішньо протестує. Не тому, що це йому „не подобається“, а тому, що він сприймає це як порушення мистецької правди, як невинуватне створення обличчя ворога на основі хоч і реальних, але нетипових рис.

Образ-ідея ворога в повітрі взагалі плутаний, захаращений, ускладнений до невпізнання якоюсь містикою. Власне кажучи, в повісті — всупереч її загальному реалістичному стилеві — образ ворога поданий як ворог-загадка.

Щодо завваженого вже висування наперед в „Огненному колі“ нетипових рис, моментів, фактів, хочемо нагадати ще таку сцену.

Невелика група вояків дивізії, оцілілих від попередніх боїв і зведених до купи Петром, по невдалих спробах проломити десть ворожий перстень, „перехоплює дух“ у хвиловому спочинку. І ось тут на них налітає штук із 20 німецьких бомбардувальників. Вояки не ховаються, бож літаки летять зовсім низько і бачуть, що це лежать „свої“. (До речі, в групі були і вояки-німці). І раптом літаки вкривають їх, лежачих на відкритому місці, градом бомб, а потім ще й обстрілюють з бортових гармат.

„А він же сучий син бачить, хто ми такі!..“ — промовив Роман назустріч німецьким бомбам, заїкуючись не так від жаху, як від досади, від злости, від жалю. — А він же сучий син знає, хто тут лишився в оточенні!..“

Так надуживає автор довіря читача. Німці, мовляв, нищили дивізію навмисно, не спиняючись при цьому навіть перед знищенням своїх же таки вояків. „Свежо преданіє, а верітьсѣя с трудом!“ — скаже читач.

А твір же має надавати не якісь там вийнятки, а типове. Дуже шкода, що автор „перетягає струну“, переходить міру. Бо „Огненне коло“ — таки справді видатний твір: і граничною яскравістю, пластичністю змальованих сцен, і ідейних сенсом потрійного **вогненого кола**: кола-перстенья навколо дивізії, трагічного кола безвихіддя, що в нім опинився український народ, і, нарешті, кола „розмонтованого“ світу нашої цивілізації.

Не можна не відзначити й того, що „Огненне коло“ — перший літературно-мистецький твір на тему Бродів і взагалі на тему нашої трагедії в II світовій війні, написаний на еміграції. Він ставить перед читачем у мистецьких образах ряд найактуальніших моментів нашого національного життя, нашого **вчора і сьогодні**. При чому ставить незвичайно сміливо і гостро, хоч і подекуди парадоксально.

Тим то й не диво, що повість читають і „переживають“, судять-оцінюють і „судять“-посуджують.

4. Ще декілька завваг, наголошуючи спеціально хиби, бо саме з цього автор зможе найбільше скористати.

Насамперед помітно, що образами Петра і Романа автор дуже багато хоче „підняти“, „висловити“, роблячи їх занадто широкими — на шкоду виразності ліній, чіткості окреслення. Це взагалі помітна риса Ів. Багряного як повістяра: тяжіння до великої об'ємності — як в образах, так і в цілій структурі твору. Нам здається, що для дальшого росту письменника треба йому „уйняти себе в береги“, перебороти звичку-недугу одним чи двома образами-персонажами сказати все і „**ще плюс до того**“. Це бо призводить до надмірної перевантаженості героїв, до захаращення і затінення їх **основного профілю**.

Друге. Авторіві рішуче треба позбутися в дальшій творчій діяльності белетриста дуже помітного публіцистичного струму, різних того роду вставок і повторів, коли автор до **показаного** ще додає „в'яснення“. Це дуже розводнює мистецьку тканину твору, твір непотрібно розбухає, тратить форму і взагалі виглядає сирим і недопрацьованим.

Маємо і претенсії до мови повісти. Суть справи не в численних правописних помилках (хоч і це приkre), за які вина падає насамперед на Вид-во „Україна“, що не подбало про добру коректуру.

Набагато гірше те, що в тексті дуже багато лексичних і морфологічних помилок, які раз-у-раз повторюються, отже це вже не коректорський недогляд.

Сюди належить у першу чергу повторювана автором форма „тіг“ (замість тягнув): „підтіг“, „протіг“, навіть „зтіг“ (без переходу з в с перед глухим звуком); у присвійних прикметниках іменникового походження скрізь подибуємо форму з и: „Петрови гармати“, „жандармови очі“, „чортови сини“; замість нормального **шоб**, зробила б, — у книжці послідовно: „щоби“, „зробила би“; замість **різний** — „ріжний“; префікс з — перед глухим т автор скрізь зберігає, пишучи „зтікають, зтріпнув, зтрушуючи, зтерзаних“; у місцевому відмінку однини іменників жін. роду бачимо чи не скрізь закінчення — и замість і: „при всій неподібності“ (стор. 109), „в свідомості“ (ст. 87), „в цілості“ (ст. 135); зам. „в цілості“ і т. д.; на сторінках 11, 12 та інших бачимо „сажою“, „тишою“ (замість правильного **сажею, тишею**); на ст. ст. 111, 117, 126 зустрічаємо „виплівати“, „підплівати“ кров'ю, також „лиловіли на обріях“ (ст. 106; треба **леліли** на обріях) — мовні дивогляди, що їх нам не доводилося дотепер навіть чути.

Неприємно вражають також досить численні москалізми. Ось деякі приклади: „зашагали, як на параді“ (ст. 33), „нагрянули з'єднання авіації“ (ст. 126), „грохит“, „грохоту“, „грохотом“ (ст. ст. 57, 63, 85; треба **гуркіт**), „жах напірав“, „полчища“, „обуза“, „воплі“, „смятіння“ (українізована форма російського „смятеніє“) — все це на сторінках 56, 83, 112, 113, 127 та ін.

Наведені відхили від норм сучасної літературної мови в повісті зустрічаємо не в мові персонажів, де автор міг би ще виправдувати це потребою зберегти для кольориту мовну специфіку розмовників-персонажів, а в відавторських ремарках. Тож у наступному виданні книжки їх конче слід позбутися. Тим більше, що український словник автора багатий і треба лише дбайливіше до цього поставитися. А В-во мусить забезпечити належну коректуру.

Петро Балеї

ВІДПОВІДЬ ДЖОКОНДИ

Інні Роговській

Слідами велетня позначені віки
й на кожному закруті об'явлення відкриті.
Навіщо вломлюєшся в таїни, сповиті
мовчазним усміхом?... О, спомине гіркий!..

Самотній дух його на п'ять віків вперед
і я із привидами з грецьких манускриптів...
Відчайсно судиш присуд Афродитів
і на музейний тихий парапет

зухвало кидаєш ти необачний визов.
Можливо, ти лише повторна гра
в руках судьби — без партнера і пізно...
Можливо, мудрість ти, що час у мене вкрав
і переніс її у спізнене життя...
А, може, ти — моє лиш каяття?..

Улюбленці муз і грацій

Травень, року Божого 1952. Одну із заль Літературно-Мистецького Клубу в Нью Йорку заповнила чимала громада мистців долота і пензля. Були це перші основуючі збори „Об'єднання Мистців-Українців в Америці“. З'їхалася малярська і різьбарська братія. Навіть з далекого Сан Франціско приїхала молоденька чорнявка Катря Кричевська, внучка Василя Григоровича. Філядельфія вислала трьох представників. Були мистці з різних земель України — наддніпрянці, волиняки, галичани, буковинці. Більшість — нова еміграція, але не забракло і старих емігрантів. Між ними одна представниця тут рожденного покоління. З інформацій організаційного комітету видно, що в Злучених Державах є понад пів сотні українських мистців. Обсервуючи ту громаду (здебільша поважних досвідом і знанням людей, яка прибула на згадані збори), я переживав цілу масу рефлексій. Думки линули в минулі роки... Мимохіть думалось, яку різноманітність переживань, яке важке життя перейшли вони, щоб добитися звання мистця. Що спонукало їх в юні роки вибрати службу мистецтву? Ціле минуле, сучасне і нерозгадане майбутнє, усі знаки на небі й на землі, увесь так званий „хлопський розум“ остерігали їх, щоб не „марнували життя“. Мистецтво ніколи, а зокрема в наших часах, не обіцявало своїм поклонникам (спеціально в українській спільноті) достатку навіть сухого хліба.

Пригадується з дитячих літ казка, в якій лицар-герой в широкому степу натрапляє на великий роздоріжний камінь, на якому вирито закляття: „Поїдеш направо — стрінеш щастя і легкий життєвий шлях; поїдеш наліво — знайдеш тяжкі пригоди, боротьбу та страхіття, а на кінці смерть, або славу...“ Лицар завернув коня наліво!... Так, тільки щось іраціональне, щось, що не вміщується в звичайну логіку і так званий здоровий глузд — було дороговказом тим людям, які посвятилися мистецтву. Це „щось“, з чим кожний з них вже народився, чого з початку сам не розумів і що в якомусь моменті їх життя спалахнуло сліпучим видом свідомості й безмежного бажання. І тоді вже ніщо не могло їх відстрашити — ні голод, ні злидні, ні далека, немилосердна чужина. Уся логіка життя, усі калькуляції і життєва стратегія виправдались одною великою метою, одним могутнім, непоборним явищем, якому на ім'я: мистецтво!

Ніяка теорія досі не дала задовільної відповіді на питання: що і які сили складаються на появу людини з мистецькими нахилами, з голодом до постійного висловлювання у видимих формах своїх внутрішніх переживань. Спроби знайти розв'язку в дідичності, в підсонні, у вихованні, в життєвих обставинах — заводять в сліпий кут. Музики часто родяться з батьків, які цілими поколіннями не мали предків з музичними нахилами. Малярі, різьбарі, поети, театральні мистці часто родяться в таких родинах, де ні батьки їх, ні брати ні сестри не мають ні крихітки нахилу до мистецтва. В тому самому підсонні, в тих самих фізичних і духових умовах родиться і виростає мистець і різник, мислитель і апаш, вчений і повія, поет і аферист. Мистець родиться мистцем. В ньому вже від хвилини свідомої обсервації докільля є те специфічне тяготіння до мистецького вислову, та потреба виявляти свої внутрішні переживання —

зовнішніми формами та засобами такого, або такого матеріалу як: слово, звук, танок, фарба, камінь. Студії в мистецьких академіях — це тільки процес ушляхетнювання, методичне порядкування засобів, поширення світогляду та пізнавання вже здобутих мистецтвом позицій. Але зерно мистецької наснаги є вже в психіці мистця. Коли ж його немає, не може бути мови про мистецтво. „Вчитися мистецтва? Хто вам сказав, що в Академії можна вчитися мистецтва? Або мистецтво є в вас, або його нема. Коли воно є, я можу вам допомогти його зрозуміти і розвинути, коли ж його немає, найкращі професори світу, найславніші академії — нічого вам не допоможуть. Запам'ятайте, що мистецтва ще ніхто ніколи нікого не навчив“. Це слова старого професора Мілоша Котарбінського, сказані да нас в майстерні варшавської Академії під час дискусії із студентами. Згодом тверде життя переконало нас, скільки глибокої правди було в тих словах.

Коли в тому аспекті глянути на розвиток українського мистецького руху на Захід від Збруча за останні півсотні літ, то тільки якоюсь одчайдушністю, безмежною любов'ю до мистецтва та тією непоборною внутрішньою predisпозицією можна пояснити постійне зростання того руху, постійний зріст рядів голодуючих, але непохитних мистців. Хто з нас не пам'ятає тих важких двадцятих і тридцятих років, коли по злиденних, вогких сутеринах, по піддашсях, у вічній боротьбі з блощицями, щурами і господинями за неплачений чинш — у Львові, Варшаві, Кракові, Празі, Парижі і бозна ще де — вели своє жебрацьке життя сучасні українські Дон Кіхоти, „нерозумні діти“, залюблені в прекрасну оману — мистецтво! „Нормальні“ люди ніяк не могли зрозуміти тих „божевільних“ нуждарів. Яка мета? Яке майбутнє? Яка кар'єра? Божевільні!

Тільки великий Митрополит із Святоюрської Гори своїм великим батьківським серцем любив ту „голоту“, завжди знаходив для неї ласкавий усміх у своїх розумних, синіх очах. Час до часу вибирав з цієї нерозумної громади якогось бурлаку, давав стипендію й вислав у світ між люди на науку. І вони йшли, вчилися, переживали малі успіхи і великі, щоденні, чорні злидні... Не думайте, що це були безраді, з трагічними масками лиць і з позою Гамлета неврастеніки. Навпаки! В найтяжчі хвилини життя вони вміли безжурно сміятися, глузувати один з одного, із свого оточення. Одну тільки річ вони трактували серйозно — мистецтво! Хто мав нагоду хоч раз відвідати славу сутерину в домі пані Левицької у Львові, яку мистці називали „Качачим Долом“, цей міг наглядно переконатися, як виглядає найчорніша нужда. Там Павлось, Чорній, Малюца, Мороз, Смольський і інші мешкали, дискутували, журились, різьбили, малювали і мріяли... Ніякими раціональними засобами не поясните дивної мандрівки до Варшави в двадцятих роках буковинця Петра Мегики. З атестатом зрілості, оздобленим державним тризубом Української Народньої Республіки, без знання польської мови, без засобів до життя, не знаючи ні одної людини в чужому місті, йде він тільки з одним бажанням: дістатися до мистецької школи. Спить у парках, під мостами, носить кітли в студентській кухні за миску теплої страви, а вдень — вчиться в Академії.

Десь при кінці двадцятих і на початку тридцятих років на Варшаву рушають волиняки. Була це бідна, бліда, обідрана голота з-над Горині, з-під Почаєва, з-під Берестечка. Перший прикутильгав одноногий, на своїй „дереващці“ — Ніл Хасевич, що тепер у рядах УПА працює і бореться. За ним Борис Борковський, Олекса

Шатківський, а далі Кирилюк, Пазюк, Атаманюк (цей прийшов таки пішки) Кабайдівна та Миць. З Полісся примандрував Федосюк, з волоссям, як лен. Громада росла... З'являлись дослівно без нічого: ні засобів до життя, ні знайомих, ні знання мови. З Хасевичевої мови товариші часто глузували, бо вона звучала приблизно так: „Гербата розбарвйона слівками, становітся пшецівна і хочеться од неї рваць!“ Не рідкі випадки, що наш брат зайшовши до польської крамниці, доводив до розпуки продавця. Одного разу Мегик зайшов купувати папір і не знаючи добре, коли в польській мові звук „р“ переходить в „ж“ — випалив, що хоче купити „папежа“. Продавець, кліпнувши виряченими очима, заявив, що папеж живе в Римі і що він його (навіть якби й міг) ніколи не продав би!

Що їх гнало в чуже, страшне, вороже місто з-під спокійних батьківських стріх?! Одне бажання: вчитися! Дістатися до Академії! Ви могли їх переконувати, що в часи гострої економічної кризи, яка тоді шаліла в Європі, краще сидіти на селі, у батька на господарці і крутити коровам хвости та вчитися якогось ремесла, бо мистецька вегетація безвиглядна. Вони вас спокійно вислухали, подякували за розумну раду, признали вам 120% рації і, взявши фарби, йшли до робітні, щоб не спізнитися на пополудневий „акт“. Таке діялось по всіх осередках Європи, де серед неймовірних, розпучливих злиднів, українські Дон Кіхоти 20 сторіччя боролися за кожний день науки в чужих академіях. І вони перемагали!.. Перемагало безсмертне, світляне, велике мистецтво! І навіть тут на еміграції, коли глянете в пізню ніч десь у ньюйоркському давн-тавні на каменицю з погашеними вікнами і тільки одним слабим вогником в мансарді — то будьте певні, що там мати схилилася над безсонною дитиною, або мистець творить свої образи.

Остап Тарнавський

МИСТЕЦТВО

Танцює балерина під кінкетами
на сцені, що зірвали в Пікассо;
і, виструнчена чорними клярнетами,
підверчується туга про ніщо.

У серці неокреслене пожадання:
в платок мовчання загорнутий крик;
і до просторів мрії нерозгадана
в кімнаті мізку, наче самітник.

В заулках міста пристрасті приховані,
де чорний вечір під стовпом оглух;
за муром різаним, у темній повені
витончується думка в смілий рух.

Засвічуєш фантазію ліхтарнею
у ніч, яка далека — мов нема,
де балерина з серцем, як кокардою,
— засмучена, мов погляд із вікна.

З історії українського театру

ІІІ. ДОБА ЗАГАРОВА

Коли говоримо про театр під мистецьким керівництвом Олександра Загарова, мусимо вже на початку підкреслити одну його особливість, а саме, гру акторів, гру зовсім іншу, як ми бачили в інших театрах. Перше, що вражало в грі акторів Загарова, було те, що вони не то що грали ролі чи там відтворювали персонажів п'єси, але просто вони наче тими персонажами самі були, наче самі були тими живими і справжніми людьми, яких автор змалював у п'єсі. Не було в них ні тієї штучности, що в багатьох авторів буває, ні тієї вдаваности, ні тієї дуже часто неприродної жестикуляції. Це була жива дійсність, а власне ілюзія дійсности, ілюзія, яка сплелася так тісно з дійсністю, що відмежувати їх було дуже важко. Оце й був той початок нового, той поріг, який завдяки Загарову переступила історія українського театру, започатковуючи нову добу.

Немає сумніву, що той „мистецький реалізм“ Загаров перебрав був від МХАТ-у (Московського Художественного Академічного Театру), але він зробив його на українській сцені чисто українським. Саме тут, на сцені українського театру цього нового періоду, оскільки не помиляюся, було вперше підкреслене слово, яке стало віссю усієї драматичної дії, виразником усіх конфліктів, ударів і хвилювань. І може вперше тоді в моїй душі з'явилися відомі з гімназії образки перших спроб католицького театру, шкільні драми-містерії, які вели Єзуїти в своїх школах, інтернатах і церквах. Чи не вони перші догадалися, що „сценічне слово“ має такий могутній вплив? А, стосуючи це до наших часів, чи не це використовують большевики у своїй пропаганді комунізму за допомогою театру?

Але це мистецьке реальне „сценічне слово“ потребувало реального ґрунту, матеріальної бази, яку творять такі далекі ніби від мистецтва гроші. Звичайні, справжні, реальні люди на сцені мусіли мати справжню, реальну обстанову. Все мусіло бути справжнє й реальне, починаючи від китиці живих червоних рож, яку закоханий амант вручав своїй любці на сцені, кінчаючи на правдивому олійному портреті (в драмі Стріндберга „Батько“), що його божевільний батько різав на кусники на сцені. На такі „видатки“ міг спромогтися тільки державний театр, бо для держави, незалежно, чи п'єса йшла 30 чи 300 разів, і чи це була зима чи весна — 30 чи 300 китиць живих червоних рож або 30 чи 300 олійних портретів, великої різниці не робило. Але для українського театру це був початок катастрофи. І хоч на сцені були майже завжди т. зв. „комплети“, тобто усі місця були „випродані“, кошти вистави й удержання ансамблю далеко перевищали прихід. До того ж долучились, або докладніше — цю „розтрату грошей“ скріпили інтриги, які є притаманною рисою кожного театру взагалі, а українського зокрема. І хоч львівський театр, під мистецьким проводом Ол. Загарова, був у тому часі найкращим у Польщі і міг сміло змагатись з варшавською „Редутою“ чи з таким модерним режисером Польщі як Леон Шіллер — для хробачків-інтригантів це не мало ніякого значення і їх роботи не спиняло. Пригадую, що якимось випадково в обидвох львівських театрах, — українському й польському, йшла та сама п'єса Стріндберга „Батько“. Ролю батька в нашому театрі грав Зага-

ров, в польському, в гостинному виступі, один з найвизначніших тодішніх акторів Польщі, К. Адвентовіч. Одного вечора, коли Загаров замінив „Батька“ якоюсь іншою п'єсою, в якій він не грав, ми вибрались з ним до польського театру подивитися (або, як казав Загаров, „порівняти“) „Батька“ — Адвентовіча. Прийшли ми інкогніто, але, як виявилось пізніше, вже по першій дії Адвентовіч знав, що Загаров є на залі. Різниця між відтворенням „батька“ в Адвентовіча і в Загарова була досить велика і навіть можна сказати, що суттєва: „батько“ Адвентовіча був уже з природи неврастенічним типом, якого родинні конфлікти доводять до божевілля, а „батько“ Загарова, був спочатку нормальною людиною і тільки згодом жінка спричинює його божевілля. Само собою розуміється, що обидві інтерпретації „батька“ були логічні, завершені (хоч і відмінні) і високомистецькі, але різниця все таки була досить значна. По другій дії Загаров пішов погратулювати Адвентовічеві й попросити його на українську виставу „Батька“. Адвентовіч, як пізніше розказував Загаров, не тільки погодився, але й заявив, що вже давно вибирався побачити „Батька“ в інтерпретації Загарова, бо багато польських акторів були вже на виставі „Батька“ в українському театрі й деяким навіть краще подобалась інтерпретація Загарова. І справді, за кілька днів в одній із більших льовж залі Музичного Інституту ім. Лисенка, сидів на виставі „Батька“ Адвентовіч в товаристві кількох польських акторів. По виставі Адвентовіч пішов до гардероби Загарова і, гратулюючи йому, сказав, що справді, його креація є правильніша з уваги на перехід психічний (нормальний стан — божевілля) більш трагічна, а тим самим сильніша. „Але з моїми нервами, — закінчив Адвентовіч, — я так грати не міг би“. Коли я чув ці слова, мені здавалося, що вони звичайна собі „конвенціональна брехня“ джентельмена. Але коли пізніше Адвентовіч захворів на нервовий розстрій, і помер у божевіллі, показалося, що він говорив правду.

Підленькими інтригами усунено Загарова зі Львова й він зражений виїхав до Ужгороду, щоб знову там при „Просвіті“ створити театр. В 1925 р. будучи студентом філософії Карлового Університету в Празі я відвідав Загарова й Морську в Ужгороді. Грали, пригадую, тоді „Катерину“ Аркаса. Сиділи ми в гардеробі Морської, згадували львівські успіхи й Загаров з болючою усмішкою ствердив тоді, що українцям „в наймах служити“ таки найкраще, бо вже і в Ужгороді інтриги проти нього йшли повною парою. Незабаром Загаров покинув Ужгород.

Це була між ін. остання моя зустріч із батьком нової доби українського театру Олександром Загаровом.

І. ЛЬВІВСЬКА „БОГЕМА“

Звичайно називаємо „богемою“ поетів, письменників та малярів, і чомусь не прикладаємо цієї назви до театральних мистців, хоч серед українських мистців сцени було, може, більше богемістів у правдивому значенні цього слова, ніж у літературному світі.

Означення „богеміст“, „циган“ — в українському розумінню, було інше, як у найвидатнішій батьківщині богеми, Франції. Звичайно, що український Мюржер, автор незрівняних „Сцен з життя богеми“ паризької, не міг би знайти стільки типів і різноманітності у Львові, які він знайшов у Парижі. Бо коли богемісти у Франції були, сказати б, майже суспільною верствою, що складалася з мистців і учених і мала свої окремі права й закони (а в першу чергу гостра опозиція проти „буржуазних конвенансів“) — в нашому житті такої бо-

гемічної „верстви“ бути не могло. Але що деякі наші богемісти окремо, як своїм способом життя, так і своєю „легкодушністю“ чи навіть зовнішньою формою вбрання, могли дорівнювати французьким богемістам, про це не може бути й сумніву. Хто був знайомий ближче з такими наче вродженими богемістами, як Степан Чарнецький, театральний критик і поет, відомий публіцист і письменник Микола Голубець, чи актор Амврозій Нижанківський („Бронцьо“), хто (ще в 30-тих роках) бачив, в яких „краватах“ ходили (широкі чорні шарфи зав'язані у фантазійний вузол) такі відомі постаті українського мистецького світу як Василь Пачовський чи Станислав Людкевич, цей міг ствердити безсумнівно, що українська богема, хоч і невеличка, жила своїм життям, неначе згідно з французькою приповідкою: „моя чарка невеличка, але я п'ю з власної чарки“.

І шкода, дуже шкода, що справді оригінальний і блискучий стиль цих наших, хоч і небагатьох, богемістів пішов у забуття і ніхто не спромігся написати спогади про них. Чомусь ми завжди живемо з дня на день і не хочемо знати, що наше завтра зростає на нашому сьогодні а сьогодні є продовженням учорашнього. (Докінчення буде)

Просимо справити: В 4 ч. „Києва“ 1953 у спогадах Гр. Лужницького „З історії українського театру“ на стор. 190 трапилась помилка: замість „в Музичному Товаристві ім. Шевченка, Шашкевича 5“, має бути „в Музичному Товаристві ім. Лисенка, Шашкевича 5“. (рядок 18. знизу). На стор. 191. замість „батька її“ має бути „батька революціонера“. (рядок 19 згори). Ред.

Е. М.

З нотатника

10. VII. 53. — З браку ближчої нашої церкви доводиться заходити до англіканської (єпископальної). Майже щодня на кілька хвилин ранішньої молитви.

Храм старий, як на Нью Йорк навіть дуже старий, бо ще з часів, коли це місто звалось Новим Амстердамом (XVII ст.). Священик служить ретельно. Вірних є досить. Багато приступає до Причастя. Є атмосфера молитви (а її так часто бракує по наших церквах). Є можливість духовного скупчення. Є багато... І, все ж, чогось бракує.

Дивна річ: завжди приходить думка про якусь подібність англіканства до православ'я. Пояснити дуже важко, але це відчувається.

Немає безпосереднього і цілковитого відношення до Неба. Між Церквою і Небом стоїть яксь перешкода, якесь „средостініє“, як це називає наша геніяльно точна церковна мова. Є якийсь елемент „побутовости“, такий прикметний для православ'я і такий невластивий для католицизму.

Шукаю сформулювання й не знаходжу. Може це: тінь кесаря, що віддавна лягла і на православ'я, і на англіканство.

Разючий приклад. Ньюйоркська катедра св. Патрика, як відомо, стоїть напроти т. зв. Рокфеллер Сентер, себто своєрідного хмародерного капища Матеріялізму, якби храму тріумфуючої Мамони. Катедра, не дивлячись на свої досить монументальні розміри, в сусідстві 60—70 поверхових потвор, майже „потопає“ серед хмародерних скель. Але, увійдіть до катедри, і ви блискавично, як бритвою відти-

наєтеся від усього земного й „кесаревого“: в катедрі все це попросту перестає існувати, залишається поза нею, Оселею Неба й Духа.

Катедро св. Патрика є не лише напроти Рокфеллер Сентер, але й проти нього. Вона протистоїть Мамоні, Матерії, проминаючим „кесарям“ і всілякому лже-духові.

Англіканська церква (св. Тройці), майже так само простора, як катедро св. Патрика (і, певно, старша від неї), власне не „протистоїть“ (напр. славнозвісному Уолстрітові, що є поруч), але, сказати б, „стоїть поруч“, „співіснує“ в системі, де Богове й Кесареве не протистоять собі, а співживуть з собою традиційно й побутово.

Думаю, що саме в цьому коріниться виразна нехоть до Риму всіх інших християнських Церков і „церков“. І в цім же полягає могутність католицького Риму, більша озброєність його проти сатани.

* * *

4. IV. 54. — При трагічній плутанині нашої культурно-політичної термінології треба б зараз же застеретися й уточнити назви.

Ми добре знаємо, що є Православ'я й „православ'я“. Наше бо національне Православ'я („віра благочестива“, як казали наші козацькі предки) по змісту і по духу (почасти й по формі) мало чим різниться від Католицизму (в його ідеалі, розуміється, бо й католицизм має свої „периферії“, як і наше Царгородсько-Охридсько-Атонсько-Київське Православ'я). В нашій Православ'ї так само, як в Католицизмі (повторюю — в його ідеалі) є цілковита згідність Етики й Обряду, так мало знана іншим релігіям, навіть, на жаль, і деяким християнським („червоні декани“ і політичні жести „єпископів кентерберійських“ та „патріархів московських“ — то не випадок, а наслідок!). Мало сказати „згідність“: Етика й Обряд є злиті з собою в одну Цілість, при якій злочин залишається злочином, як би злочинець і не „асекурював“ себе „пудовими свічками“ й „сорока поклонами“, або „практикуйонцизм католикєм“, що має традиційне застосування в обидвох наших історичних сусідів. Пригадаймо, яке місце в московському фолклорі займають балади про „дванадцять разбойнічків“ або й у літературі славнозвісній „Дванадцять“ Олександра Блока. Пригадаймо також неменш славнозвісну „Трилогію“ Сенкевича з її „католиками“ Заглобою й ренегатом Яремою.

Непотрібно заглиблюватися аж у віки й пригадувати Мономаха, Києво-Печерський Патерик чи церковних діячів нашого козацького Барокко. Вистачить пригадати, хоча б батька О. Кошиця (з його „Спогадів“). Або — ось уже з моєї пам'яті...

... Парохом нашої розлогої осади на Херсонщині був — за часів мого дитинства й юнацтва — отець Всеволод Джозовський. Коли робиш „рахунок сумління“, то завжди приходиш до висновку, що все добре, світле, гарне й творче, заложене, розуміється, в дитинстві, завдячуєш лише двом особам: матері (батько в рік по її смерті казав мені, вже дорослому, поважно: „Я певен, що вона — нетлінна... якби так можна розкопати могилу...“) та тому, хто її найбільш цінив і любив, — отцю Всеволодові. Багато прийшлося бачити наших священників, часом виїняткових своїми чеснотами, але коли згадаєш о. Всеволода, то все те блідне. То був справжній „чернець в мирі“, хоч мав родину, (так само „не од мира сего“, як і він). В Страсний Тиждень „матушка“ часом заходила до мами й потиху скаржилася, що о. Всеволод „вже й риби не вкушає“, лише „трохи капустки“, і що „ледве рухається, а треб багато, і де він тих сил набере“. Своєю релігійною ретельністю, ревністю — він чимсь нагадував Івана Вишенського (але без його тіснуватого фанатизму). Він, дійсно, промінював

навколо, і над його невеликою постаттю я майже реально бачив золоту авреолу. Компромісів цей священник не знав. Все, що торкалося Віри й Церкви, було очеркнене у нього вогненным колом, і жадне „кесаре“ вступити до того кола не сміло. Коли зважити, що те все діялося в „Росії“ з її поліційними оберпрокурорами синоду і залежність священника від найближчого поліциста, зрозуміємо, що то був подвиг і „житіє“.

Гріх тепер признатися: я — ще довгі роки — ніяк не міг собі уявити постать Христа інакше, як у подібі о. Всеволода. А ось інший, здавалося б, полярно-протилежний приклад — о. Павло Пащевський, незабутній протопресвітер нашої Армії. Херсонець (товариш молодости мого Батька), запальний, часом нестриманий вдачею, нащадок козацьких дідів і прадідів, був він закінчений тип Запорожця — хоч малюй! Ця вдача логічно привела його в ряди наших Збройних Сил. І бурхливі часи героїчного 1919 року бачили його часом верхи, з хрестом у правиці, на чолі полку. Але в його військовій торбі завжди були: хрест, євангелія, епітрахіль. Кінчався бій, в яким він приймав участь... часом, не конче, як священник. І ось, поки відпочиває полк, о. Павло, в епітрахилі поверх мундуру, сповідає, причащає ранених і конаючих, але й хрестить, дає шлюб, ховає також здивованих мешканців села, де опинився полк. В тих обставинах, здавалося б, „кесаре“ (армія!) увійшло так глибоко, що, коли не поглинуло, то, принаймні, переплуталося з „Боговим“. І уявіть собі — ні! Ніколи. Цей військовий священник в яким Воїн і Пресвітер творили щось неподільно-одноістотне, ніколи не мав компромісів в своїм священницькім (понадто в обличчі Антихриста — ворога) сумлінні. І для нього між Земним і Небесним, між кесаревим і Боговим була границя, ніколи не перейдена. До кінця його бурхливого й многотрудного життя († 1944 у Варшаві, в „приймах“ у митрополита Діонісія, москаля, який одначе виявивсь значно благородніший, великодушніший і християнський у відношенні до „гайдамацького попа“, аніж любезні — навіть митрофорні — земляки).

* * *

9. IV. 1954.

„Толико беззаконія, толико оппрессіонес вопіють до неба о помсту... Але ми віддаємо себе молитві і єдине упованіє маємо в Бозі“ — писав колись св. Дмитро (Туптало) до одного з полковників доби Мазепи. Так навколішках молячись за Батьківщину, представився... в три місяці по Полтаві (в жовтні 1709 р.)

* * *

І пригадуються всякі Євлогії, що то були піонерами поліційного насаджування на нашій заході „православного язичества“ (— за влучним виразом гр. С. Вітте, виразом, який перекликається з враженнями від московського „православ'я“ Шевченка — „щось тибетське...“). В недавно виданих спогадах цього, вибачайте, „святителя русской церкви“ є яскравий фрагмент про бл. п. митрополита Андрея, який того Євлогія, як і славнозвісного Антонія Храповицького, похристиянськи (й по-українськи) гостив у себе на Святоюрській горі у Львові, рятуючи від цілком справедливого гніву нашого війська. В подяку за цей найвищий вияв християнської любови Євлогій в своїй пухкій книжці насміхається з гостинности Господаря та іронізує — убогий кацапчук! — що „рівень теологічних знань“ нашого великого митрополита (людини трьох дипломів!) — „не перевищав знань пересічного студента російських духовних академій...“

Це є ілюстрація вовчої етики московського „святителя“. І московського „православ'я“ — взагалі. Недарма цей самий Євлогій, незадовго до своєї смерті, ходив на чолі російської еміграції в Парижі до Молотова на поклон і славослов'я з приводу „победи руссако воїнства“ р. 1946.

Великий сатирик бувшої російської літератури і великий знавець державної російської механіки „Росії“ — Салтиков Щедрін (його Шевченко за це дуже шанував) вкладає в уста одного з своїх колоніяльно-російських героїв вислів:

„З наказу начальства пізнав істинного бога“.

Це і є справжній дух московського „православного язичества“, яке без поліції — раніш, а без МВД тепер — не може уявити собі своєї „місійної“ чинности.

* * *

Пригадується історичний анекдот, на жаль, без прізвищ, які пам'ять утратила.

Лекція якогось єпископа-професора в нашій Київській Духовній Академії (певно 60-ті роки минулого століття). Професор конклудує:

— Тож, возлюблені слухачі мої, з вищенаведеного вам тепер, ясно, що наша російська православна церква є керована самим Духом Святим.

— В генеральськiм мундурі — явно доноситься з передньої лавки. Зловлений на „блужнірстві“ студент „невинно“ виправдується: — Пробачте, — я мав на думці його ексцеленцію обер-прокурора найсвятішого синоду.

Лев Шанковський

Німецька політика в Україні

22. червня 1941 року почалася війна між Німеччиною і ССР. Почалася вона майже цілком несподівано. Ще кілька годин перед початком війни советські поїзди, навантажені українським хлібом і вугіллям, залізною рудою й марганцем, їхали через Перемишль до Німеччини. ССР бажав, за всяку ціну, дотримати своїх зобов'язань супроти Німеччини, які виникали з рібентропо-молотівського пакту приязни і таким чином уникнути війни, якої він боявся. ССР старався пильно виконувати свої зобов'язання супроти Німеччини навіть тоді, коли західні яльянти попередили Сталіна про наміри напасти на ССР, коли концентрація німецьких військ здовж німецько-советського кордону не була вже для нікого таємницею і коли дипломатична візита Молотова в Берліні (12. XI. 1940) не дала ніяких результатів. Хоч Гітлер відкинув категорично пропозиції советського комісара закордонних справ,¹ ССР виконував свої зобов'язання точно, і Молотов мав повне право сказати німецькому амбасадорові Шуленбургіві, коли цей передавав йому

¹ Якщо ці пропозиції були б прийняті, ССР став би партнером до... антикомінтернівського пакту Німеччини, Італії й Японії. Див.: Peter Kleist: Auch du warst dabei. Heidelberg 1952. Матеріал, що стосується візиту Молотова в Берліні, див. Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, Department of State, 1948. Стр. 217—258.

ноту Гітлера з виповідженням війни: „Ми цього не заслужили“.²

Сьогодні вже ніхто не сумнівається в тому, що вибух цієї війни струснув цілком хиткою будовою СРСР і мало що не причинився до його розвалу. Спізнене повідомлення про вибух війни і про „вероломство“ гітлерівських союзників³ до глибини захитало віру мільйонових підсоветських мас у „мудру“ політику партії і її вождя. Це недовір'я ще збільшилося, коли ті маси почули з московської радіостанції дрижачий голос самого „вождя“ (3. VII. 1941), що грузинським акцентом кликав „даргагіх бргатьєв і сьострги“ на священну війну проти своїх вчорашніх союзників. Сьогодні знаємо вже, що його заклик до нищення всього, включно з „паленням землі“, мав малий відгук серед широких мас, головно в Україні. СРСР був, без сумніву, на краю пропасти і тільки божєвільна політика гітлерівських завойовників на Сході зуміла врятувати СРСР перед катастрофою.⁴

Немає найменшого сумніву, що й широкі маси українського народу пов'язували з цією війною багато надій. „У цій війні нічого не можемо втратити, хіба свої кайдани“, казали українці й радісно зустрічали військові колони переможців, що нестримно сунули вперед. Квіти сипались на шляху німецьких дивізій в Україні, Білоруси, в балтійських країнах, і самі німці дивувались з ентузіастичного прийняття, яке їм влаштовувало населення „раю робітників і селян“. Вони не знали, що широкі маси пригноблених народів СРСР вітають їх як своїх „визвольників“.⁵

Німецький наступ розгортався дуже швидко. 30. VI. 1941 р. німці захопили Львів, до половини липня всю Західну Україну, Буковину й Бесарабію і, проламавши „лінію Сталіна“, підступили до Києва. 16. серпня німецьке й румунське військо оточило Одесу, в той же день німці захопили Кривий Ріг. 22. серпня взяли Херсон, 26. серпня Черкаси, 27. серпня Дніпропетровське, 19. вересня — Київ і Полтаву, 9. жовтня Бердянське (Осипенко), 16. жовтня Одесу і 24. жовтня Харків. Пізньої осені зайняли майже весь Донбас, захоплюючи 29. листопада 1941 р. вперше Ростов. Таким чином, восени 1941 р. майже вся українська територія, за винятком деяких районів Ворошиловградської (Луганської) області була вже під німецькою окупацією.⁶

² Див. *Nazi-Soviet Relations*, стор. 319—323, також знаменита стаття кол. шефа історичної секції німецького морського штабу віце-адмірала Курта Ассманна: „*Stalin and Hitler*“ в „*United States Naval Institute Proceedings*“, Part I, June 1949, pp. 639-51; Part II, July 1949, pp. 759-73. Див. ст. 769—773. Також: Winston S. Churchill: *The Second World War*. Vol. III, ст. 326—328.

³ Це зафіксовано, між іншими, в популярній советській пісонці з часу війни: „Київ бомбили, нам об'явили, что началась война“.

⁴ Мабуть таки автор цих рядків уперше написав це, англійською мовою, на сторінках „Української Трибуни“ в статті: „*Why Hitler lost in Ukraine?*“ (ч. 13 за 1947 р.). Для окупаційної влади, факти, подані в статті, здавались такі сенсаційні, що вона зарядила була слідство в цій справі. Сьогодні ці факти визнають уже всі об'єктивні історики й публіцисти, що пишуть про похід Гітлера на Схід.

⁵ Див. знімки в статті тижневика „*Life*“ (Wallace Carroll: *It takes Russian to beat a Russian*) з дня 19. XII. 1949 р. До речі, в цій знаменитій статті тільки заголовок вносить певне замішання утотожнюванням „росіян“ з усіма підсоветськими народами. У змісті статті подано факти про визвольну боротьбу українського народу під час минулої світової війни і після неї цілком об'єктивно.

⁶ Найкращі німецькі історії минулої війни, це: Walter Görlitz: *Der zweite*

Отже за перші місяці війни німці мали дуже великі успіхи. Вони розбили багато советських армій, захопили мільйони полонених (2,053.000 до 1. листопада 1941; 3,600.000 до 1. березня 1942)⁷ й опанували значну частину території ССРСР, в тому майже в цілості 6 окраїнних республік: Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну й Молдавію. „Граніца на замке“ показалаь таким же нереальним гаслом, як і „будем біть врага на єво теріторії“. Не зважаючи на велику концентрацію советських військ здовж західного кордону ССРСР, не зважаючи на міцні укріплення, які большевики будували здовж цього кордону від 1939 року, не зважаючи на значне насичення большевицьких армій панцерними з'єднаннями, зброєю, вирядом і т. д. — вже перший удар німецьких армій був нищівний і змусив чисельні большевицькі армії до відвороту. На деяких відтинках фронту, „авангард пролетаріату“ і „сторож соціалізму“ здавався масово в полон, або тікав додому, поскільки ці дивізії советської першої лінії, головню на українському відтинку фронту, складались з українців, кавказців та туркестанців.⁸

Проте було б помилкою думати, що ці початкові успіхи німецьких армій були досягнені перевагою німецької сили, або німецької стратегії. Не було ніякої переваги на німецькому боці, навпаки, ця перевага була від перших днів війни на советському боці. Хоч немає ще зовсім советських даних про склад советських армій у західних прикордонних областях напередодні війни, хоч дані про склад німецьких і союзних армій є, певною мірою, суперечні, одначе нам здається, що не зробимо великої помилки, коли скажемо, що 22. червня 1941 р. співвідношення сил було таке: Німеччина й союзники — 160 дивізій, 3200 танків і 2000 літаків, ССРСР — 165 дивізій, 8000 танків, 5000 літаків.⁹ Отже Німеччина і її союзники не мали переважальних сил напередодні війни проти ССРСР. Вони не мали їх і пізніше, бо початкове співвідношення сил постійно мінялось на користь ССРСР, що з мас свого людського матеріалу формував щораз нові дивізії й кидав їх на західний фронт,

Weltkrieg 1939-1945, Stuttgart, 1951, 2 томи, та Kurt v. Toppelskirch: Geschichte des zweiten Weltkrieges, Bonn, 1951. Добрий перегляд дає ген. Андерс у книзі: Klęska Hitlera w Rosji 1941—1945 (в англійській мові: Hitler's Defeat in Russia, Henry Regnery Company, Chicago 1953). Також: History of the German General Staff by Walter Goerlitz, Praeger, New York 1953.

⁷ Ці цифри подано за секретним листом Альфреда Розенберга з дня 28. II. 1942 р. Див.: Nazi Conspiracy and Aggression (Washington: U. S. Government Printing Office, 1946—1948), vols. I—VIII, Supplements A and B. Лист у томі III, ст. 127.

⁸ Основну масу південної групи військ маршала Будьонного творили корпуси й дивізії Прикарпатської Воєнної Округи (Львів), Київської Особливої Воєнної Округи (КОВО), Одеської В. О., Північно-Кавказької, Чкаловської та Туркестанської воєнної округи. У великій масі, ці корпуси й дивізії складались з бійців українського, козацького, кавказького, чи туркестанського походження. Саме й тому, розгром советських армій на Україні мав найбільше катастрофічний характер.

⁹ У книзі ген. Андерса (англійський переклад), на стор. 16—18, є зіставлення сили обох сторін, подані за різними авторами (Гальдер, Тіппельскірх, Лібман, Ассманн, Гудеріян, Ерфурт). Ці зіставлення ми порівняли ще із зіставленнями Герліца (Історія німецького генштабу та Історія другої світової війни) й перевели підрахунок найбільш правдоподібних цифр.

проти німців і їх союзників, що для ССРСР був все ж таки єдиним воєнним фронтом.¹⁰

В деяких кругах покутує ще думка, що причиною початкових німецьких успіхів було використання німецькими арміями моменту заскочення, який нібито наступив у наслідок першого несподіваного вдару, а крім того вища німецька стратегія й тактика, особливо в перших місяцях війни, і кращий воєнний досвід німецьких командирів і вояків, які мали вже за собою кампанії в Польщі й Норвегії, у Франції й Югославії. Заступають цю думку на Заході приречені советофіли: Фредерік Л. Шуман,¹¹ Гаррі Гопкінс, але також Вінстон Черчил. Про яке ж заскочення може бути мова, коли й Лондон і Вашингтон остерігали Кремль, що Гітлер готує напад на ССРСР. Ще 13. червня 1941 р. ТАСС передавала повідомлення, що всі ці перестороги мають одну тільки мету: пошкодити приязні між Німеччиною та ССРСР. Ще шість годин перед нападом на ССРСР Молотов запросив німецького амбасадора до Кремлю й питався, чому німці розчаровані й невдоволені з ССРСР, коли він виконує всі свої зобов'язання в відношенні до Німеччини. Це було 21. червня 1941 року о год. 9,30 вечора. Про заскочення не може й бути мови, бо советському генеральному штабові мусів бути добре відомий характер концентрації німецького війська на кордонах ССРСР, яка, до речі, тривала довгих три місяці і на підставі якої можна було легко збагнути, що готується для ССРСР за Сяном і Бугом. На німецьку концентрацію советський генштаб відповів частинною мобілізацією (в травні 1941 р., також на західно-українських землях) і концентрацією советських дивізій на західних кордонах, дивізій, які прибули сюди з віддалених воєнних округ європейської й азійської частини ССРСР.

Отже була інша причина розгрому советських армій 1941 р. і цю причину цілком добре усвідомлюють сьогодні в західному світі.¹² Головною причиною було те, що советський вояк не мав найменшої охоти воювати за „родіну“, яка була для нього символом зненавидженої компартії й „вождя“. Він охоче здавався німцям у полон, цілими групами й дивізіями, і мріяв про те, щоб від німців отримати зброю і воювати проти Сталіна і його режиму. Ці настрої охопили в першу чергу вояків, приналежних до поневолених народів ССРСР,¹³ але не можна сказати, що від них були вільні також і росіяни. Ось цифри полонених у початкових боях: Білосток — 323.898, Смоленськ — 310.000, Умань — 103.000, Київ — 675.000,

¹⁰ Оцінки німецького генштабу були недостатні, мимо всього. Ось напередодні війни ген. Гальдер оцінював кількість советських літаків на 4—5000 бомбовиків та винищувачів. Вже 1. липня 1941 р. він мусів справити цю цифру й піднести, на підставі фронтових звідомлень, на 8000, дарма, що саме советська авіація отримала, може, найбільш несподіваний і найбільш нищівний удар. Цей же ген. Гальдер оцінював початково кількість советських танків на 7500, але 2. липня 1941 підніс цю цифру вдвоє, признаючи, що советська армія мала 15.000 танків у 35-ти броне-танкових дивізіях, з яких 22 ідентифіковано вже на фронті. Див. *The Halder Diaries*, Copyright 1950, Infantry Journal, Inc.

¹¹ Див. Frederick L. Schuman: *Soviet Politics at Home and Abroad*. New York, Knopf, 1946.

¹² Див. дискусію цього питання в: „*Soviet Opposition to Stalin*“. A Case Study in World War II. By George Fischer, Harvard University Press. Cambridge, Mass., 1952.

¹³ Див. цитовану статтю Wallace Carroll'a в „*Life*“ (19. XII. 1949).

Брянськ-Вязьма — 648.196 і т. д. Чи така велика кількість полонених була б можлива, якби советські армії справді бажали ставити спротив? Чому ж „вища воєнна стратегія й тактика німців“ не змогли забезпечити таких перемог у наступних роках війни? Чому вони не змогли врятувати Німеччини від цілковитої поразки на східних побоєвищах?

Тим часом на цих побоєвищах діялись незрозумілі трагедії. Ось у київському китлі, на побоєвищі, німці знайшли трупа ген. полк. Кирпоноса і старшин його штабу.¹⁴ Ніхто не знає, чи в цьому випадку мається до діла з масовим самогубством старшин, чи, може, з якоюсь „ліквідаційною акцією“ „зрадників“, діло якогось загону НКГБ, чи „Смершу“. До речі, ген. полк. Кирпонос був перед війною командувачем КОВО (Київської Особої Воєнної Округи) і відомий був київцям із того, що часто вживав української мови, рахував себе прямим нащадком козацького полковника Кривоноса і носив шаблю, яку казав собі зробити на зразок козацької шаблі з музею. Чи це козакофільство було причиною його смерті, чи, може, щось більше і що саме?

Немає сумніву, що під кінець 1941 року воєнна ситуація СРСР була дуже критична. Як у 1912 році, так і тепер, на допомогу „матушці Росії“ поспішила дуже гостра зима — „генерал Зима“, як її називають у воєнній літературі. Але цей „генерал“ тільки хвилинно допоміг СРСР; від остаточного розгрому врятував СРСР сам Гітлер — своєю „разюче незручною східною політикою“, як її тоді характеризував шведський журналіст Арвід Фредборг.¹⁵

Політика Гітлера на Сході була не тільки „разюче незручна“, але просто глупа й божевільна, навіть якщо ми на неї дивимось виключно з німецької точки бачення, з точки бачення німецьких інтересів. Куліси цієї політики вже достатньо висвітлені і щодо її оцінки немає розбіжностей серед її дослідників. Ось оцінка, яку дав Петер Кляйст:

„Небувала нагода в руках Гітлера: доля цілого континенту, континенту, що хоче повернутися до своєї колишньої єдності, до своєї давньої величі і стоїть перед ним із викликом. Незвичайна історична перемога насувається тому, хто відважиться перескочити власну тінь, вузькі національні інтереси власного народу, хто зуміє перемогти насамперед себе самого.

Рука Гітлера не сягає по цю нагоду... Гітлер не бачить загального європейського завдання, він бачить тільки Німеччину, силу Німеччини, цілі Німеччини. Він бачить тільки простір, який він хоче здобути для Німеччини, але не живі народи у цьому просторі. Він забуває, що його великі попередники, Карло XII., польський король Зигмунт і Наполеон, не тільки загубилися в цьому просторі, але й загинули під натиском цих народів. Гітлер не розуміє цієї небувалої нагоди, яку йому большевицький режим кинув під ноги.

Гітлер вперто тримається державницького думання традиційної школи, так, він пробує застосувати колоніальні методи в Європі в часі, коли вже в Африці чи Азії почався сумерк колоніального панування над чужоземними народами. Гітлер не вирушає до величного походу за визволення, він рушає в похід за колоніальне підкорення, в якому скривавиться Німеччина.

¹⁴ Див. німецькі воєнні звідомлення з вересня 1941 р.

¹⁵ Див. А. Fredborg: Behind the Steel Wall. New York. Viking Press. 1944.

Отже залишається плян „Барбаросса“, отже висилається райхс- і гебітскомісарів. Вільні уряди у Львові та в Ковні розганяється. Українських борців за волю не висилається на фронт, але саджається до концтаборів... Колгоспів в Україні не касується. Українських науковців наганяється з їхніх інститутів... Німецькі правління, німецькі монополі, німецькі акційні спілки й керівники сільського господарства — все це тягнеться в густій масі за армією й захоплює, захоплює все, що бачить, машини й запаси, копальні й заводи, колгоспи й радгоспи.

Німі стоять мільйони українців, росіян, білорусів, дивлячись на ті зміни. Щойно тільки вони вітали німецьку армію, а тепер німа тишина заступає недавню радість. Це не є визволення, те що прийшло. Брунатні комісари змінили тільки червоних комісарів — і це все. Відчуження між окупаційною владою й населенням зростає, відчуження, що перемінюється в одверту ворожнечу, коли не тільки беруть нафту й залізну руду, але й людей. Завкелівський „набір робітників на Сході“ у формі рішучої людоловлі „остівських недолюдків і мешканців багон“, примушує населення окупованих областей до втечі, кидає його в обійми партизанів.

В скорому часі вже не ріжуть останньої свині, щоб погостити німецького вояка, але починається партизанська війна, з якою починається найтемніша сторінка війни на Сході. Сталін знає, що він робить, коли він усіми засобами плекає цей рід боротьби. Удар вимагає противдару. Хто розрізнить, де в невинно виглядаючому селі сидять провідники підступних нападів? Військо не має часу проводити широке слідство, воно мусить скоро повернути спокій та знищити вогнища пожежі. Його противдар загання населення цілих сіл до ліса, до партизанів, яких сила росте й стає нестерпним тягарем для важко й щораз важче воюючого фронту. Тепер уже немає сотень тисяч перебіжників. Вже червона армія знає, що проти неї не стоїть ніякий визволитель. Під політичними й мілітарними ударами вона щораз більше гартується...“¹⁶

Ми свідомо навели довшу цитату з найновішого твору відомого німецького політичного діяча й публіциста, з якої видно не тільки цілком правильну оцінку німецької політики на Сході, але з якої пробивається певен жаль за перемогою, що так легко висмикнулася з німецьких рук через безмежну зарозумілість і глупоту Гітлера та його найближчих дорадників. У своїх творах Кляйст виразно обвинувачує Гітлера за німецьку політику на Сході, а тим самим за німецьку невдачу в минулій війні. Цієї політики не можна було змінити навіть тоді, коли було цілком ясно, що ця політика веде до катастрофи, бо в Німеччині існувала провідницька система.

¹⁶ Див. Peter Kleist: Auch Du warst dabei. Ein Buch des Aergernisses und der Hofnung. Heidelberg, 1952. Стор. 320-321. — Не можна вважати, що Кляйст „мудрий по шкоді“. Кляйст — один з „авторів“ советсько-німецького пакту 1939 року, високий урядовець міністерства закордонних справ, був представником Рібентропа в міністерстві Сходу і мав можливість власними очима оглядати гітлерівську „Остполітику“, проти якої завзято боровся також під час минулої війни. Відомий зі свого дотепу й гострого язика, Кляйст, придивившись до носіїв німецької східної політики в Білорусі, виголосив їм під час обіду в Мінську такий „тост“: „П'ю за нову націонал-соціалістичну людину, за цю щасливу комбінацію польського поміщика, комісара ГПУ та західного індустріального капітана“, за що мусів, пізніше, виправдуватися перед Розенбергом. Див. його ж: Zwischen Hitler und Stalin. 1939—1945. Bonn, 1950.

Гітлер уважав себе „богоданим провідником німецького народу“, „мужем, якого вибрало саме Провидіння, щоб він вів німецький народ до перемоги“, „генієм, якого ніким і нічим не можна заступити“, і т. п. „Як останній фактор (перемоги над Польщею, Л. Ш.)“, казав Гітлер зібраним у листопаді 1939 р. німецьким генералам, „я мушу назвати, в усій скромності, свою власну особу. Її заступити не можна... Доля Райху залежить виключно від мене“.¹⁷ Найближче оточення Гітлера — Герінг, Гімлер, Борман — тільки підтримували віру Гітлера в його „покликання“ й робили все можливе, щоб не допустити „постороннього“ впливу на Гітлера.¹⁸ Ніяких порад визначних політичних і військових авторитетів, яких чимало було в Німеччині, не брали вони до уваги, а кожний вияв критичної думки щодо „єдиноправильної“ і „єдиноспасальної“ політики й стратегії Гітлера вважали „дефетизмом“, „зрадою“, „чужою агентурою“, і не один автор меморандуму, що вислав його, в найкращій вірі, Гітлерові, опинився в концтаборі за те, що перешкаджає „вождеві“ працювати й виконувати „історичні“ рішення.¹⁹

Існує ще третя „школа“ думки про причини советських невдач на початку німецько-советської війни, але вона, на нашу думку, така наївна й так мало спирається на факти, що її шкода обговорювати, і ми відмічуємо тільки її існування.²⁰

Методи німецької політики в Україні ²¹

Німці в Україні опинились перед дуже складною проблемою своєї східної політики, бо, не зважаючи на цілком ясні ідеологічні й теоретичні засади чи напрямні німецької політики на Сході, в Україні вони натрапили на найбільші труднощі для переведення своєї політики. У жадній іншій окупованій країні на Сході, не виключаючи навіть балтійських країн, вони не натрапили на такий завзятий спротив. В Україні протиставився божевільній політиці німецьких окупантів твердий мур самостійницьких сил українського народу. Нечуваний терор, застосований німецькими окупантами, не тільки не допоміг розв'язати української проблеми, але, навпаки, ще більше її заплутав. У результаті українського спротиву створився великий хаос в думанні та методах різних німецьких чинни-

¹⁷ З нюрнберзького судового процесу. Цитоване за Джорджем Фішером з його книги: *Opposition to Stalin*. Стр. 8.

¹⁸ В своїй книзі: *Zwischen Hitler und Stalin* Кляйст розказує про свою спробу вплинути на Гітлера і добитись зміни політики на Сході. Див. ст. 221-225.

¹⁹ Навіть у Москві зрозуміли вже безглуздя одноособового керівництва й заступили його колегіальним керівництвом, при чому, якщо вірити советським пресовим повідомленням, щораз більше заохочують советських громадян до критики цього керівництва на різних його щаблях.

²⁰ Ця „школа“ пояснює советські невдачі на початку війни „інертністю“ безвільних советських мас, які не знали, що робити, бо провідники втратили панування над ними і не давали їм ніяких вказівок. Коли ж ці провідники відзискали панування над масами, вона пішла за ними, не зважаючи на свої переконання, просталінські чи протисталінські. Це пояснення пропагує в своїй книзі, *Opposition to Stalin*, Джордж Фішер з Гарварду. Серйозно цієї теорії трактувати не можна, бо вона є, з одної сторони, відприском „теорії заскочення“ (мовляв, провідники потратили голову в наслідок несподіванки), а з другої відприском гітлерівських теорій про „*Ostische Untermenschen und Sumpfbewohner*“, мовляв, які там політичні прагнення можуть бути серед цих мешканців советських джунглів, як про них нічого невідомо на Гарвардському університеті.

ків в Україні, що навіть годі було тоді в ньому розібратись. У кожному разі різні німецькі чинники в Україні почали хитатися під впливом українського спротиву й щораз більше поступатися перед українськими прагненнями до власної держави. На своє нещастя робили це дуже помалу, й остаточний відступ від колоніальної політики прийшов тоді, коли німецьких окупантів уже не стало на Україні. Ця зміна політики прийшла запізно, до того ж вона потопала в протиріччях між ставкою на єдину й неподільну Росію і ставкою на поневолені Росією народи, а тому й не могла вже вплинути на вислід війни на Сході.²²

В кожному разі німці почали свою політику в Україні від того, що не прийняли до відома проголошення відновлення української державности (30. VI. 1941 р.) і почали натискати на ініціаторів цього проголошення, щоб вони його відкликали. Як відомо, акт проголошення відбувся з ініціативи ОУНР під керівництвом Степана Бандери й тому німці почали натискати на нього, що перебував тоді в Кракові, щоб він відкликав це проголошення. Так само вони вимагали резигнації від Ярослава Стецька, у Львові, який був головою Тимчасового Правління, і ще вимагали публічної резигнації з того становища. Коли ж обидва ці націоналістичні провідники не піддалися німецькому натискові, німці їх інтернували, а потім посадили до концентраційного табору в Саксенгавзен. Там вони перебували впродовж усього часу німецької окупації України. Так само поступили німці з ініціаторами литовського акту відновлення державности (Ковно — 23. VI. 1941 р.), яких інтернували й посадили до концентраційного табору в Дахау (напр. проф. Юзаса Амбрововічіюса).²³

Після ліквідації відновленої української державности, німці приступили до розшматування українських земель, схваленого на нараді в Головній квартирі фюрера („Вольфшанце“), яка відбулася 17. липня 1941 р. В ній брали участь: Гітлер, Герінг, Гімлер, Розенберг, Борман, Кайтель.²⁴ В цьому випадку застосовано відомий принцип: „Діли й пануй“. Німцям здавалося, що малими кусниками

²¹ Див. розділ „Україна в плянах німців“ у попередньому числі ц. журналу.

²² Про це буде мова в наступному розділі: Ухили німецької політики на Сході, а зокрема на Україні.

²³ Аналіза Акту 30. VI. 1941 р. буде подана в іншому місці. В цьому місці хочемо тільки зазначити, що в українській політичній літературі немає об'єктивної оцінки тієї, вже історичної, події. Панегірична література старається розхвалити ініціаторів цього Акту, закриває їх помилки, часами фальшує певні факти. Критична література пристрасно обезцінює Акт і його творців, густо-часто критикує його з цілком незрозумілих позицій, залюбки фальшує інтенції ініціаторів та поширює різні побрехеньки, які з фактами не мали нічого спільного. Коли ж іде про чужинецьку оцінку цього Акту, то вона, без сумніву, більше холодна й менше пристрасна, навіть коли йде про авторів, як Вальтер Коляж, чи Джордж Фішер, яким є несимпатичною українська політична організація, що причинилась до проголошення цього Акту. Знов же німецькі автори: Юрген Торвальд, Петер Кляйст і інші, розуміють далекосягле значення цього факту, що „в перших годинах після вмаршу німецьких військ до Львова, українські патріоти створили там незалежний український уряд“. Зокрема Кляйст роздумує над цим фактом і боліє, чому Гітлер не хотів його, чи не міг зрозуміти. Шведський автор — Арвід Фредборг, у своїй книзі: „Поза сталевим муром“, висловив теж своє незрозуміння факту, що німці так легко відкинули співпрацю українських націоналістів і повели проти них велику акцію „на радість Москви“. Це саме можна сказати про амери-

легше їм буде проковтнути український простір і опанувати український нарід.

Насамперед вони відділили Галичину від українського материка й приєднали її до Генеральної Губернії, яка обіймала частину корінних польських земель. Столиця Генеральної Губернії була в Кракові, а сама Генеральна Губернія була поділена на 4. „дистрикти“ з переважаючим польським населенням. Потім приєднали до неї ще один „дистрикт“ з переважаючим українським населенням. Західна межа „дистрикту“ Галичина не відповідала советсько-німецькому кордонові з 1939 року, вона проходила менш-більш здовж варіанту лінії Керзона, яким колись відмежовано територію Східної Галичини від Польщі.²⁵ Таким чином у Краківському дистрикті Генеральної Губернії знайшлись, крім Лемківщини й Засяння, що належали до неї від 1939 року, частини повітів Ліського, Добромильського, Перемиського й Ярославського, які від 1939 року належали до Української РСР. Значна українська меншина була теж у Люблинському дистрикті, до якого від 1939 року належали Холмщина й Підляшшя.

Не було найменшої рації відокремлювати Галичину від решти українських земель. Німецька пропаганда старалася виправдати цей крок мотивами господарського характеру, мовляв, Галичина має інший господарський устрій, як решта українських земель. Цей аргумент не витримував критики, бо ж і Волинь мала такий самий господарський устрій, як Галичина. Німці не могли сказати, що головною причиною відокремлення Галичини від України була охота завдати, як їм здавалося, смертельного вдару в ідеї української самостійності й соборності. Маючи концепцію повного опанування українських земель та повного уярмлення українського народу, німці немов той Марк Єфімовіч Вейнбаум з нью-йоркського „Нового русского слова“ вважали Галичину за найбільш національно розвинену частину українських земель і боялись, щоб „націоналістичні впливи“ з Галичини не поширились по всій Україні. Сам Гітлер висловився на нараді 17. липня, що „він не бажає собі, щоб галицькі українці взяли в курателю своїх спролетаризованих земляків з підсоветської України“.²⁶ Німцям здавалося, що краще оцю „націоналістичну“ Галичину приєднати до польської Генеральної Губернії та кинути галицьких українців у боротьбу проти поляків. Щоб цю боротьбу прискіпати, німці зорганізували в Галичині адміністрацію майже виключно з поляків і польських „фольксдойчів“, явно їм потураючи й нацьковуючи їх на українців. Для своїх польських помічників у Галичині німці мали інший аргумент, чому вони приєднали Галичину до Генеральної Губернії, а саме, що вони „не могли пройти до порядку денного над польським культурним вкладом у Галичині й перекреслити її приналежність до польської культури“.²⁷

(д. б.)

канців, як Вілліам Чемберлін та Волес Каррол, що об'єктивно реферують про цю подію.

²⁴ З нюрнберзького процесу. Див. Das Urteil von Nürnberg. Der vollständige Text. Nymphenburger Verlagshandlung. München 1946. Ст. 54.

²⁵ Див. Др. Михайло Лозинський: Галичина в рр. 1918—1920. Відень 1922. Проект статуту для Східної Галичини і границі Східної Галичини. — Ст. 155.

²⁶ Торвальд, цит. твір, ст. 36.

²⁷ З промови губ. Ляша до працівників адміністрації. Архів ЗПУГВР. Течка: „Політика німців в Україні“, ч. II, ст. 26.

Огляди й рецензії

(Продовження з 1. ч. 1954)

Друга книжка „Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 рр.“ має відмінний характер. Вона справді відкриває маловідомі сторінки з історії наших визвольних змагань часів другої світової війни. Властиво про такі українські військові формації при німецькій армії загально дещо відомо, але мало було відомостей про саме її сформування, про її справжню мету, а зокрема про її дворічні дії. Книжка має три основні розділи: в першому майор Є. Побігущий подає досить докладну історію Легіону ДУН від часу її постановня до цілковитого розв'язання. Він пояснює причину сформування Легіону, його склад, німецьку політику та описує всі ті малі й великі події, які складаються на історію Легіону, якого він був увесь час командиром. Читаєш оці незвичайно цікаві спогади і в тисячний раз дивиєшся, що можуть бути на світі отакі безглузді політики, як німці, яких, мабуть, жадна історія не навчить нічого.

Дуже прихильно змальовує автор українського вояка, якого він мав добру нагоду вивчити в усіх деталях. Мимоволі пригадується повість І. Багряного „Огненне коло“, ціла пройнята мистецьким фальшем. Ні, Багрянний не знає ні за цента психіки українського вояка, все одно якого — з рядів УДивізії чи УПА чи якоїсь іншої армії. Вірно змальовує психіку українського бійця власне майор Побігущий, яку він — не тільки як військовий командир, але й як військовий педагог — пізнав безпосередньо з власної обсервації. Його помічення правильні і переконливі. Він правильно відмічує ціль і настанову українського націоналіста-вояка, а з того впливає і дальша постава вояка Легіону до кожної справи, з якою він мав до діла. Це був свідомий своєї цілі вояк, який ішов до війська не з якихсь романтичних спонук і міркувань, але з чисто реалістичних — творити ядро української армії в будьяких умовах, дістати зброю в руки і пізнати воєнне ремесло, тобто одержати військовий вишкіл. Автор ніде не намагається прикрашувати й підсолоджувати україн-

ських вояків. Він подає характеристику вояків і старшин Легіону на підставі своїх спостережень та на підставі подій, у яких вояки виявляли свої духові якості. Він бачить у них позитиви і негативи, бачить світла й тіні і не старається промовчувати те, що може бути неприємне. Через те його спомини мають абсолютну документальну вартість, на яких з повним довірям можна опертися.

В другій частині цієї книжки Теодор Крочак, учасник Легіону, зразу рядовий боєць, а потім хорунжий, подає свій щоденник, в якому від першого дня в вишкільному Коші Легіону записує свої переживання, думки, міркування й почуття та всі події, більші й менші, які траплялися в Легіоні за два роки його існування. Щоденник Крочака більше суб'єктивний як спомини майора Побігущого. Він змальовує події й факти крізь сочку власних відчуттів і переживань. Їм, безсумніву, не можна закинути якоїсь необ'єктивності, однак їх об'єктивність суб'єктивна. Автор подає не об'єктивну оцінку, але свої враження від довкільного світу. Ця безпосередність надає Крочаковим споминам певної м'якості і тепла, яке йде від самого серця, де всі враження перетворюються і перетоплюються в ширі зізнання щоденника. Їх вартість трохи інша, як об'єктивних споминів м. Побігущого, але вони теж дають багато матеріалу для створення образу Легіону, а зокрема образу бійця-націоналіста. В спогадах Крочака, рядового вояка, знаходимо і багато деталей, на які не мав часу звертати уваги командир, але ці деталі не безцінні, вони свою роль виконують і показують буденне життя, яке заобсервувати міг лише той, хто жив у самій гущі вояцтва. Завдяки тому читач має можливість пізнати ближче вояків, познайомитись безпосередніше з їх думками, бажаннями, міркуваннями і почуттями. Все це викликає в душі читача живий відгомін.

В третій частині книжки чотар Легіону Карло Малий подає історію іншої, північної групи ДУН, яка мала в німців назву „Спеціалъгруппе Нахтігаль“ під

командою **Романа Шухевича**. Це була частина, яка ввійшла разом з німецькою армією до Львова. Про це ми багато чули, але мало знали. Львов'яни широко вітали цю групу Легіону, але для більшості вона була тільки мітом, хоч і перебувала у Львові два тижні, нерав маршуючи зі співом вулицями Львова. Спогади К. Малого коротенькі, вони подають історію цієї групи до злуки з південною, де командиром був майор Побігуший.

Останніх шість сторінок книжки присвячені споминам Є. Рена про генерала тоді поручника, Романа Шухевича. Автор подає силуетку Шухевича, як вояка, старшину, друга і виховника воєцтва.

В цілості книжка ця цікава і вартісна, як багатий матеріал до історії українського війська і до характеристики українського вояка. Вона підтримує вповні наше твердження про воєцького духа нашого народу, про мораль українського вояка та його високоїдейну настанову.

З мовно-правописного боку було б чимало дечого закинути авторам, але здержує нас від цих закидів факт, що автори вояки, яким треба дарувати мовно-правописні прогіри. Якби знаки хто редактор, можна б його вилаяти, та він, хитрун — не виявився. Ну, хай йому зате легко ікнеться. **бром.**

Олекса Веретенченко: Чорна долина. Поема. Літературне Братство, Дітройт, 1953. Ст. 32, з портретом автора.

Веретенченко — один з тієї молодшої генерації поетів, що до неї можна зачислити ще Зуєвського, Лимана і Славутича. Усім їм притаманний культ поетичної форми, і це, безперечно, позитивне явище, бо коли матимем кілька десятків поетів, можна буде говорити про справжню поетичну культуру. Темою своєї поеми Веретенченко вибрав епізод з походу кошового Івана Сірка на Крим і звільнення ним статарених бранців. При повороті Сірко дав їм вільність вибору — іти з ним далі на Україну, або ж вернутись до татар. Бранці вибрали друге і тоді Сірко наказав їх усіх вирубати шаблями.

З погляду поетичного і, зокрема, пе-

редачі козацького середовища, Веретенченко опрацював свою тему дуже вміло. Особливо майстерно вийшла різноманітна ритміка поеми, яку автор часто змінює, відповідно до настрою, який хоче викликати. Це ритмічне багатство — може найцікавіша і найвартісніша риса поеми. Автор виразно базується на народній поезії, але не наслідує її, тільки творить на її основі нові образи й ритми. Напр., дуже цікаві з погляду ритмічного строфи II-ої частини:

У дніпрових плавнях вночі
Закричали тужно сичі,
І стенулися крила птиць
Від мушкетів і гаківниць,
Блиснули татарські мечі...

Подібним тактовиком користувався вже Влизько, але коли в нього цей ритм звучав якось по-футуристичному, у Веретенченка він зовсім зукраїнізований і ународнений. В інших місцях варто відмітити вдалу звукову інструментацію, напр.:

Наче тінь — в далечінь
Пролітає білий кінь

(добрий образ: білий кінь як (темна) тінь). Є й варті відмічення інші поетичні образи й порівняння: „найблакитніша блакить“, „наче зримі думки, рухалися брови“, „Чумацький Шлях — текучий дрібен-мак“ тощо. Назагал, автор дуже складних поетичних образів не шукає і намагається втримати їх у природних межах поточної мови.

Наше враження таке, що автор, показавши свою вмілість представляти події й оперувати поетичним словом та його багатим музичним звучанням, усе ж таки не витиснув із своєї теми всього того, що можна було витиснути. Тут ми доходимо до основної ідеї поеми та її (ідеї) втілення в поетичні образи потрібної сили. Кульмінаційним пунктом твору є наказ Сірка вигубити потатарених людей, але цей наказ виходить у поемі замало психологічно підготований, він звучить просто як переказ і опис відомої події. Тут мимоволі напрошується порівняння з Шевченковим трактуванням подібної драматичної теми, в зображенні Гонти в Умані, де цей убиває своїх пополячених дітей під моральним тиском присяги. Власне, до цього моменту Шевченко підготував

свого героя психологічно, з такою силою, що читачеві терпне шкіра, читаючи. А в Веретенченка гине не дві істоти, а тисячі — і зовсім не страшно. Словом, глибокодраматична тема вимагала більше драми. Очевидно, тут головну роль грає діапазон чуття, який організує свою тему, — в Шевченка те чуття було зовсім „заражене“ темою, а в Веретенченка воно лишилося радше об'єктом міркувань і ліричних описів. Шевченка ми згадуємо тут даремно, бо Веретенченко, чи не за його прикладом, закінчує свою поему дуже подібно: Шевченків Гонта має свідомість, що вчинив гріх і віддає себе на Божий суд, і це саме робить і автор „Чорної долини“.

Вся ця проблема ідейного оформлення твору дуже складна і стосується не тільки автора цієї поеми, а взагалі всієї нашої поезії. Мабуть не зробимо помилки, коли скажемо, що ця проблема — це передусім проблема калібру ідей і того чуття, що їх оформлює та рухає героями твору. Битися за цей калібер так само важко, як і за поетично-культурні вартості твору. Пишемо ці завваги не в порядку критичних порад авторові поеми, а на те, щоб вказати на існування невикористаних можливостей, які могли були причинитися до поглиблення самого твору. С. Г.

Донцов Д.: Рік 1918, Київ. Видавництво „Гомін України“, Торонто, Онт., 1954, 8°, 128 ст.

Мемуаристика стає на всім світі нині, може, найактуальнішою ділянкою літератури. І це дуже характеристичне для нашої доби: людина намагається наново продумати й усвідомити собі те, чого свідком або учасником була.

Ми не маємо великого щастя до мемуаристики, а то з багатьох причин. Передовсім, як спільнота, ми хронічно „не маємо часу“, бо історія занадто безцеремонно гонить нами вже стільки літ і не дає ані відсапнутися, ані одуматися, не те, що „призадуматися“. А коли вже хто з земляків і засяде за того роду працю, то нашікує її такими оздобами й фіорітурами, що властива тема — пережите, події, факти — геть зникає в повені нуднавих розумовань

чи пісної лірики. І приходиться з досадою відсувати від себе книжку, що так багато обіцяла і майже нічого не дала.

Книжка Д. Донцова є не лише щасливим винятком, але й, подекуди, в умовах нашого існування, — просто чудом. Авторові бо пощастило заховати автентичні нотатки з-перед тридцяти п'яти літ! Нотатки, що схоплювали київські події 1918 року „на гарячому“, живцем, з їх барвами, звуками, запахами. Нотатки, що відзеркалюють такий важливий рік нашої новітньої історії. Нотатки, що, як сейсмограф, зафіксували для потомности те, чого жаден історик подати не зможе.

Очевидно, найістотнішу роль відіграє тут особистість автора, що, будучи активним учасником подій, бачить події по-своєму, переломлює їх у своїй власній призмі. І, розуміється, нотувавши ті нотатки, автор найменше думав про т. зв. „об'єктивність“ чи навіть „майбутнього читача“.

І в цій головна вага і найбільша вартість цієї майже виняткової книжки.

Е. М.

The Ukrainian Quarterly. Vol. X — Number 1. Winter, 1954. Published by Ukrainian Congress Committee of America. \$1.25 a copy. 112 pp.

Перед нами 37-ме число „Українського Квартальника“, журналу УККА, що появляється в англійській мові. Цей корисний журнал почав 10 рік свого існування в новій шаті, що приємно вражає читача. Одначе погруддя гетьмана Мазепи на заголовній карті тут не на місці, адже ж це число присвячено Переяславському договору і нам здається, що гравюра Гондія, яка представляє гетьм. Богдана Хмельницького, більше відповідала б. На наступній стороні маємо карту України, що завжди оздоблювала „Український Квартальник“. На карті зазначено державні кордони УРСР й етнографічні межі.

Це число „Українського Квартальника“ присвячене майже в цілості Переяславському договору, якого 300-ліття так голосно, але з різними почуваннями, святкували по цей і той бік „залізної заслони“. З цього погляду це чи-

сло зрадаговане дбайливо і за певним редакційним пляном, за що головному редакторові „Українського Квартальника“ — проф. Миколі Д. Чубатому — належить признання. Можна сказати, що цей сумної слави договір, („українською помилкою“ назвали його редактори у вступній статті) обговорено з різних аспектів і можливо вичерпно. Бракує тільки воєнно-стратегічного аспекту, що в'яжеться частинно з геополітикою, але що зробити, коли в нас воєнна історія і взагалі війнознавство на правах сироти під опікою злющої махухи. Це тема, якої не люблять не тільки наші науковці, але й генерали.

Серед авторів цього знаменитого випуску помічаємо пп. І. Дж. Гольдмана, проф. К. А. Меннінга, Б. Крупницького, О. Оглобліна, А. Яковлева, проф. М. Чубатого, Св. Гординського, М. Чировського та М. Приходька. Кожний узяв собі тему, яка підходила йому під смак. Американець грузинського походження проф. Гольдман з'ясував значення договору в площині конфлікту Схід-Захід, який є трохи давнішого походження, як дехто думає. Очевидно, Захід зазнав тут невдачі, бо Схід відібрав від нього територію, яка мала велике значення. Проф. Меннінг блискуче розправився з тезами ЦК КПСССР з приводу Переяславського договору, виказуючи їх суперечність з наукою історії, археології й етнографії. Крупницький написав про політичні орієнтації гетьмана Богдана Хмельницького, а проф. Оглоблін про значення договору для цілої Східної Європи. Проф. Яковлів піддав аналізу юридичний характер договору, а проф. Чубатий подав історію української православної Церкви після договору, використовуючи дуже цікаві і частинно невідомі джерела. Дуже переконливо написав статтю про 300 літ московської культурної політики в Україні С. Гординський. Є ще економічна студія про розвиток української економіки, яку написав молодий наш економіст, професор Сетон Голл університету в Ньюарку, Микола Чировський, при чому за допущення економічної статті до цього циклу теж належить признання і редакції і авторові цікавого нарису з ділянки, що, ніде

правди діти, таки лежала в нас досі облогом, якщо не було б таких її подвижників, як Барвінський, Витанович, Процюк, Кононенко й інші. З приємністю вітаємо в цьому гурті п. Чировського. Цикл статей про Переяславський договір закінчує сильним пропагандивним акордом Микола Приходько, автор відомої книжки англійською мовою „Один з п'ятнадцяти мільйонів“, яку невідомо чому досі не перекладено на українську мову. Згадка про през. Андрія Лівіцького М. Стахова і декілька рецензій та оглядів закінчують це цікаве число „Українського Квартальника“.

При цій нагоді хочеться запитати українських політичних емігрантів, які живуть у різних англосовітських країнах, що вони думають зробити, щоб цю нашу чужомовну інформацію, з приводу цього розрекламованого більшовиками договору, поширити між чужинцями? Моя рада дуже проста: зайти до книгарні, витягнути доляр двадцятьп'ять, купити це число, прочитати (дуже добрий матеріал для науки англійської мови), а тоді дати якомусь чужинцеві, звичайно, такому, що може проблемами насвітленими в журналі зацікавитись. Таких у цій країні не бракує. Це коштує одного квитка до кіна, але користь багато більша, як з кіна. Нагадую про це, бо цього, на жаль, не робиться, хоч це просто конечність.

І ще одна заувага. Багато доводиться читати в нашій пресі статей про потребу чужомовної інформації, про різні пляни, як цю інформацію наладнати тощо. Звичайно, плянується створити щось нове, при чому не помічається того, що вже існує. „Український Квартальник“ англійською мовою появляється вже десятий рік і появляється завдяки невтомній праці редактора, який робить усе можливе, щоб дати добру чужомовну інформацію про Україну. Ніде правди діти, серед 37 чисел цього журналу, що досі появилися, були кращі числа і гірші, але чи можна вимагати, щоб усе було досконале, коли й так цією справою займається тільки малий гурт людей? Проте, коли дивимось на цих 37 чисел, то не можна не сказати, що за цих нецілих десятих років таки справді виросла гарна Енциклопе-

надбання української чужомовної інформації. Досі ми не завважили ані одної рецензії на це число У. К., ані в щоденниках, ані в тижневиках, ані в журналах, дарма, що в нас критиків і рецензентів більше, як читачів. А це видання заслуговує на якнайширше обговорення.

СЛУХАЙТЕ!

ГОВОРІТЬ КИЇВ!

СЛУХАЙТЕ!

Літературно-мистецького збірника

Л Ъ В І В

Книга має 10 аркушів друку і два аркуші ілюстрацій. Добірний і першоякісний папір, що перетриває атомову добу, гарна полотняна оправа. Друк у двох кольорах. Ілюстрації на крейдовому папері.

Виняток для передплатників „Києва“, що заплатили (або заплатять) цілорічну передплату за 1954 р. велика знижка — \$7.00.

ПРЕСОВИЙ ФОНД:

Шановні Громадяни! Підтримайте журнал „Київ“ як не передплатою, то бодай датком на пресовий фонд. Всіх жертводавців будемо занотовувати в кожному числі.

На пресовий фонд „Києва“ зложили:

Вп. ПП. О. Добровольська \$5.00, Я. Ченстух \$5.00, Т. Бак-Бойчук \$5.00, І. М. Б. \$5.00, О. Михалюк \$3.50, С. Небожинський \$2.00, Гр. і М. Валічинські \$2.00, С. Процків \$1.80, Г. Дмитрик \$1.50, О. Сукованченко \$1.50, О. Бабій \$1.00, І. Мриц \$1.00, Є. Бачинський \$1.00, Й. Кочан \$1.50.

Шан. Жертводавцям складаємо щиру подяку.

ЛІТЕРАТУРНА НОВИНА!

Є. МАЛАНЮК — ПЯТА СИМФОНІЯ

Поема на тему з часів визвольних змагань.

16 сторін \$0.50.

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

А може вислати й Вам незвичайну цікаву книжку

Р. РАЙДЕРА ГАГГАРДА

ДОЧКА МОНТЕЗУМИ

Повість, з часів завоювання Мехіка еспанцями, основана на історичних подіях і змальовує геройську боротьбу азтеків з еспанськими завойовниками. Повість читається з запертим віддихом від початку до самого кінця. Безприкладний вияв любови, героїзму й самопосягати азтеків в обороні своєї країни й народу.

Прочитайте цю знамениту повість і переконаєтесь, що подібної їй Ви ще не читали.

Вишліть ще сьогодні \$3.00 за обидві частини на адресу:

"KYIW", 838 N. 7th St., Philadelphia, 23, Pa.

а Ми Вам негайно вишлемо книжку.

Хто ще не має

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

в трьох томах

**може її замовляти в нашому
видавництві:**

Ціни такі:

в півполотняній оправі..	\$45..40
в полотняній оправі....	48.00
в штучній шкірі.....	49.50
в пішкірянній оправі....	51.00
в правдивій шкірі.....	63.00

Даємо за готівку і на догідні
сплати. Замовляйте особисто,
або телефоном WA 2-1699

**"KYIW" — 838 N. 7th St.
Philadelphia 23, Pa.**
